



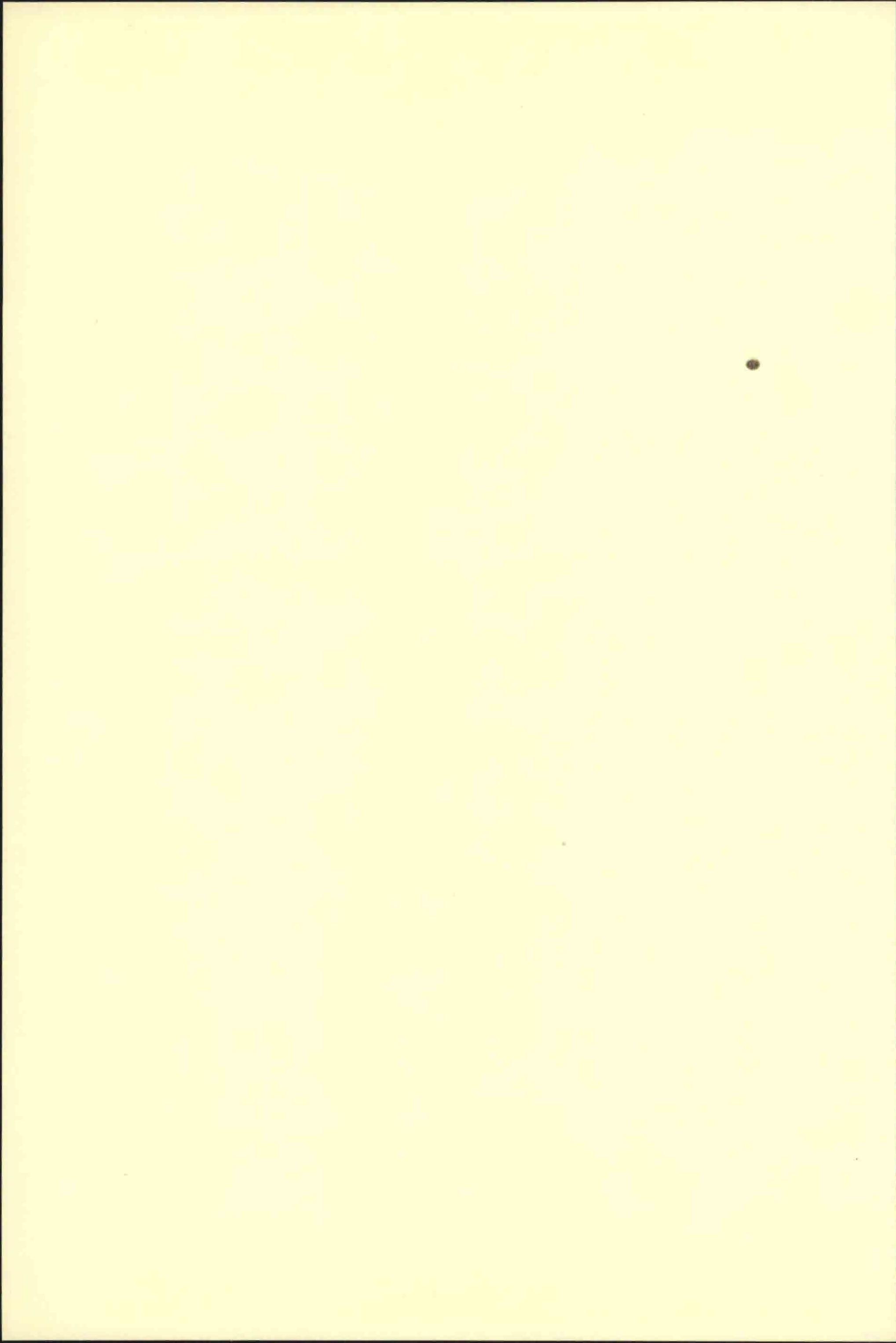
Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris. *VER*
Pariter compar *Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.*

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB
NR.11 1981



FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

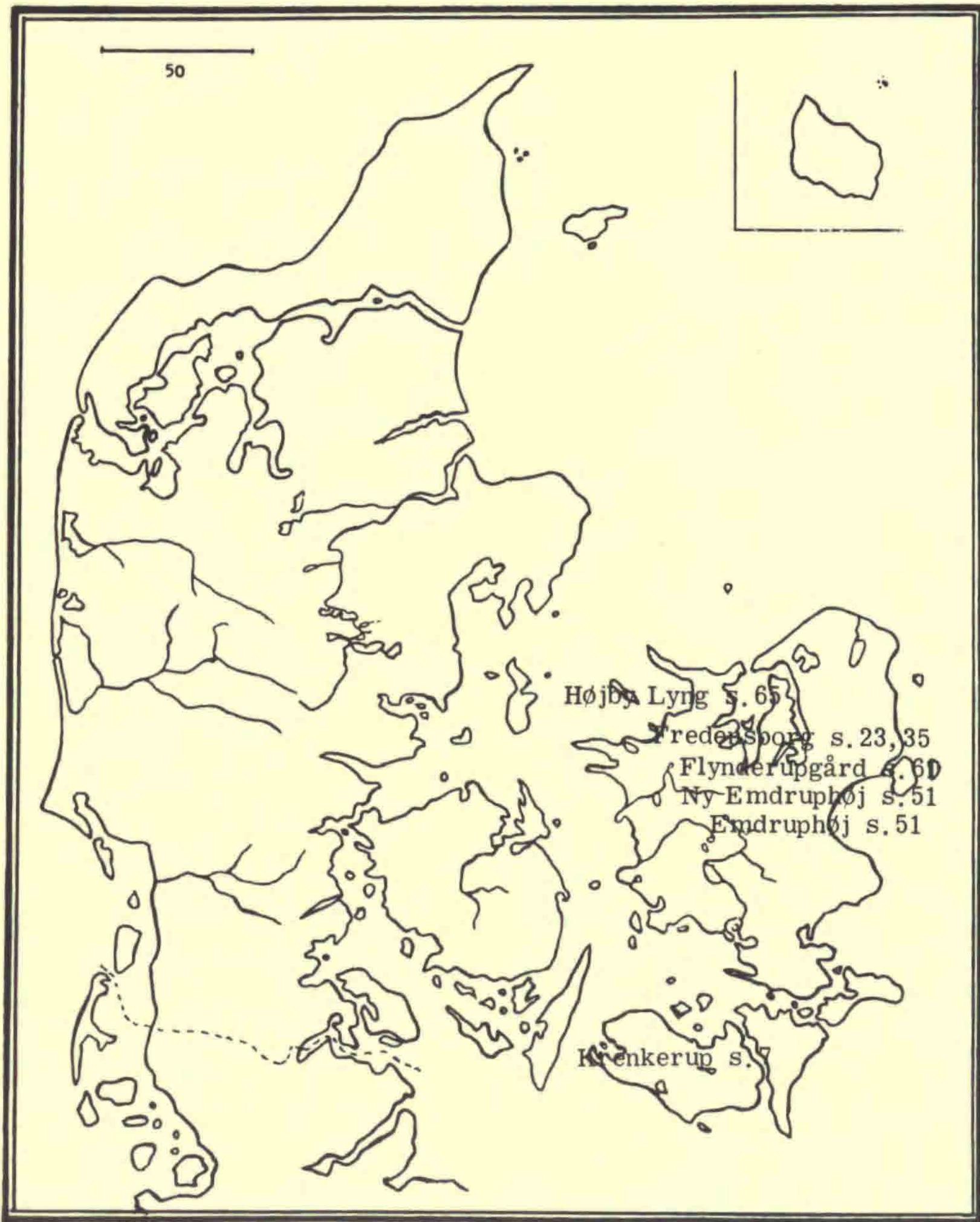




Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris - VER
Pueris tempus *Veri Venus gaudet florentibus aurea fertis -*

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR.11 1981



INDHOLDSOVERSIGT

Christian Jørgensen: Krenkerup have indtil 1905	7
Annie Christensen: C. C. L. Hirschfeld og Fredensborg	23
Annie Christensen: Frederik V's hobby: Haven ved Fredensborg slot	35
Aage Andersen: En gartnerslægt gennem 100 år	51
Små meddelelser	61
Min barndomshave	61
En have på Haraldsvej, Højby Lyng	65
Boganmeldelser	68

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab

11. årgang – 1981

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab

Rolighedsvej 23, 1958 København V.

Redaktør: Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,

Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 København V.

giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 60,00 om året;

medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,

der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,

indtil videre 35,00 pr. stk.

KRENKERUP HAVE INDTIL 1905

Af *Christian Jørgensen* †²²⁾

Fra forfatterens mange historiske notater (23), der slutter 1905, har godset ladet maskinskrive et uddrag, hvoraf nedenstående igen er et (fyldigt) uddrag og en bearbejdelse. Chr. Jørgensens notater er gjort over et langt tidsrum og er derfor ret uensartede, ligesom citeringsmåden varierer. Det har derfor været nærliggende at dele afhandlingen op i en tekst og et antal noter. Redaktionens forbindende bemærkninger er som i dette afsnit trykt med petit.

J.L.

De historiske efterretninger om Krenkerup (Hardenberg), som går tilbage til 1300-tallet, oplyser slet ikke noget om haven. Man ved således ikke af hvem eller hvornår den er anlagt. Ikke engang fra 1600-tallet vides stort set andet om den, end at her har været fast ansatte gartnere: Jørgen Byldt (1) og Peter Carstensen (3).

Det må dog antages, at her har været en have allerede i Gøyernes og Brahernes tid (14-1500-tallet). Ved skiftet 27. marts 1411 efter Axel Mogensen Gøye til hans enke Karine og sønnerne Oluf og Mogens nævnes Krenkerupgård med vandmølle, a bildgård og skov. Besidderne fra den tid Eskild, Mogens og Albert Gøye byggede slottet og hørte til landets rigeste; de må vel derfor antages også at have skænket haven interesse. Denne antagelse bestyrkes ved, at den første af de nævnte besiddere og hans fader (Mogens Gøye den ældre) var ivrige klostervenner, og vel derfor kan antages at have været påvirket af klostrene i deres interesse for havevæsen.

Senere i perioden ejedes gården først af Palle Rosenkrantz, så af familien Skeel. Fra dennes tid kendes birketingsbog-notater om hegns-muren omkring urtehaven og gærdet omkring frugthaven og lysthaven (2).

1700-1774

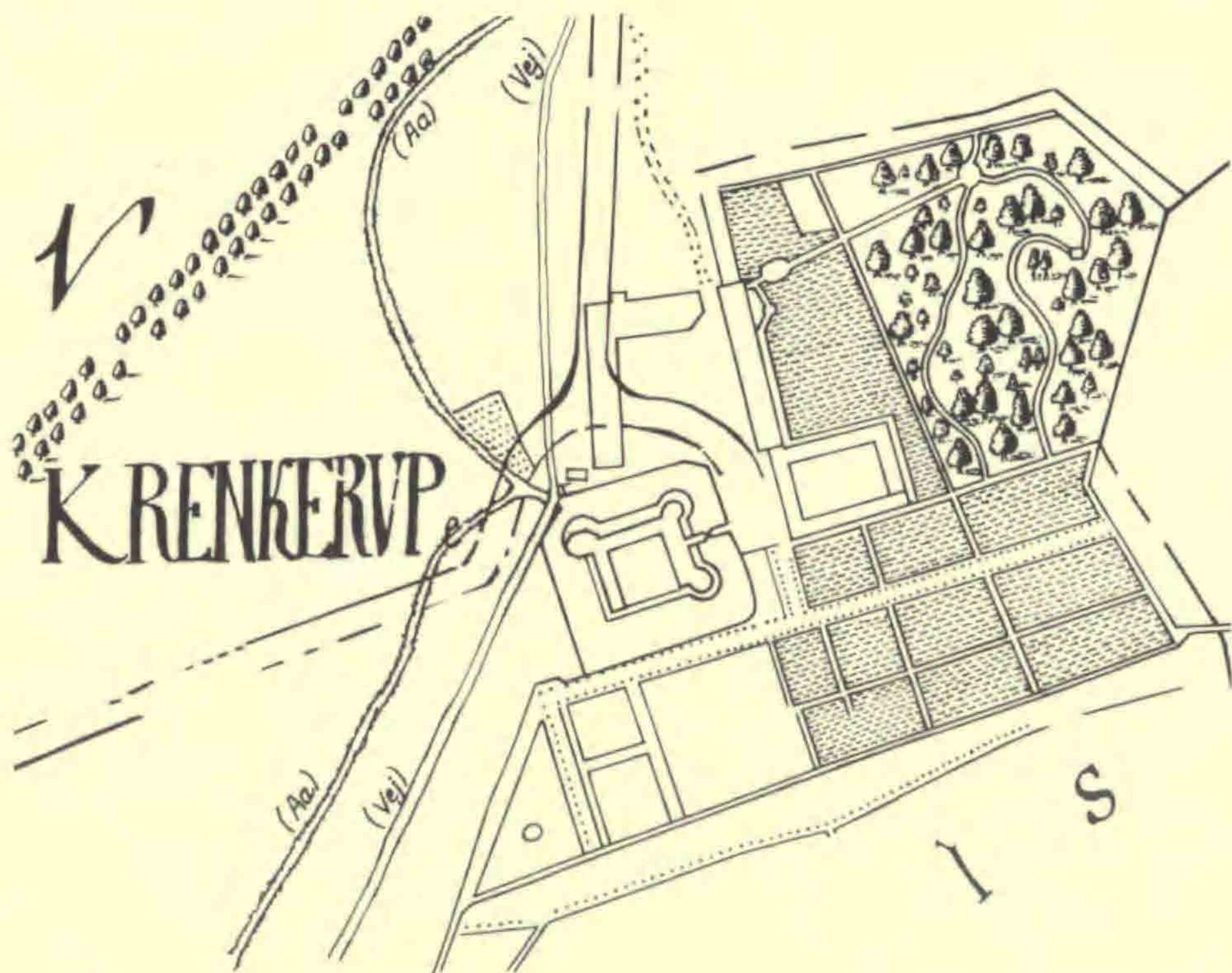
Greverne Christian Ditlev Reventlow, Conrad Ditlev Reventlow, Christian Ditlev Reventlow jun. og komtesse Christiane Juliane Frederikke Reventlow.

Gartnere: Ca. 1700-1710 Wilhelm Vogelsang (6), 1710-1720 Heinrich Heuser (9), Peiter Carstensen (8), Niels Amitzbøl (11) og ca. 1738 Rothschild (10).

Om den ældgamle lokale biskoppelige bestemmelse fra 1442 "Lollands Vilkår", der senere blev landsdækkende, særlig gennem Christian V's Danske Lov's paragraf vedrørende anlæggelse af "humlekuler" og plantning af "æble- og pæreymper", fik Krenkerup-godsets bønder en påmindelse i 1702. Hvorvidt den virkede efter sin hensigt, melder historien intet om (5).

I retssager træffes navne på gartnere, som har tjent på Krenkerup. En sådan større retssag fra 1720, hvor 13 havefolk er tilkaldt for at vidne mod gartner Heuser giver meget interessante og ret fyldige oplysninger om haven og dens forhold på den tid. Blandt andet oplyses, at den nuværende smukke lindeallé er plantet omkring 1700 (4) (Benedicte Margrethe Brockdorff) og at der dyrkedes adskillige grønsager og krydderurter, samt at den gamle gartnerbolig inden for haveporten til venstre kaldtes det lange nye hus (9).

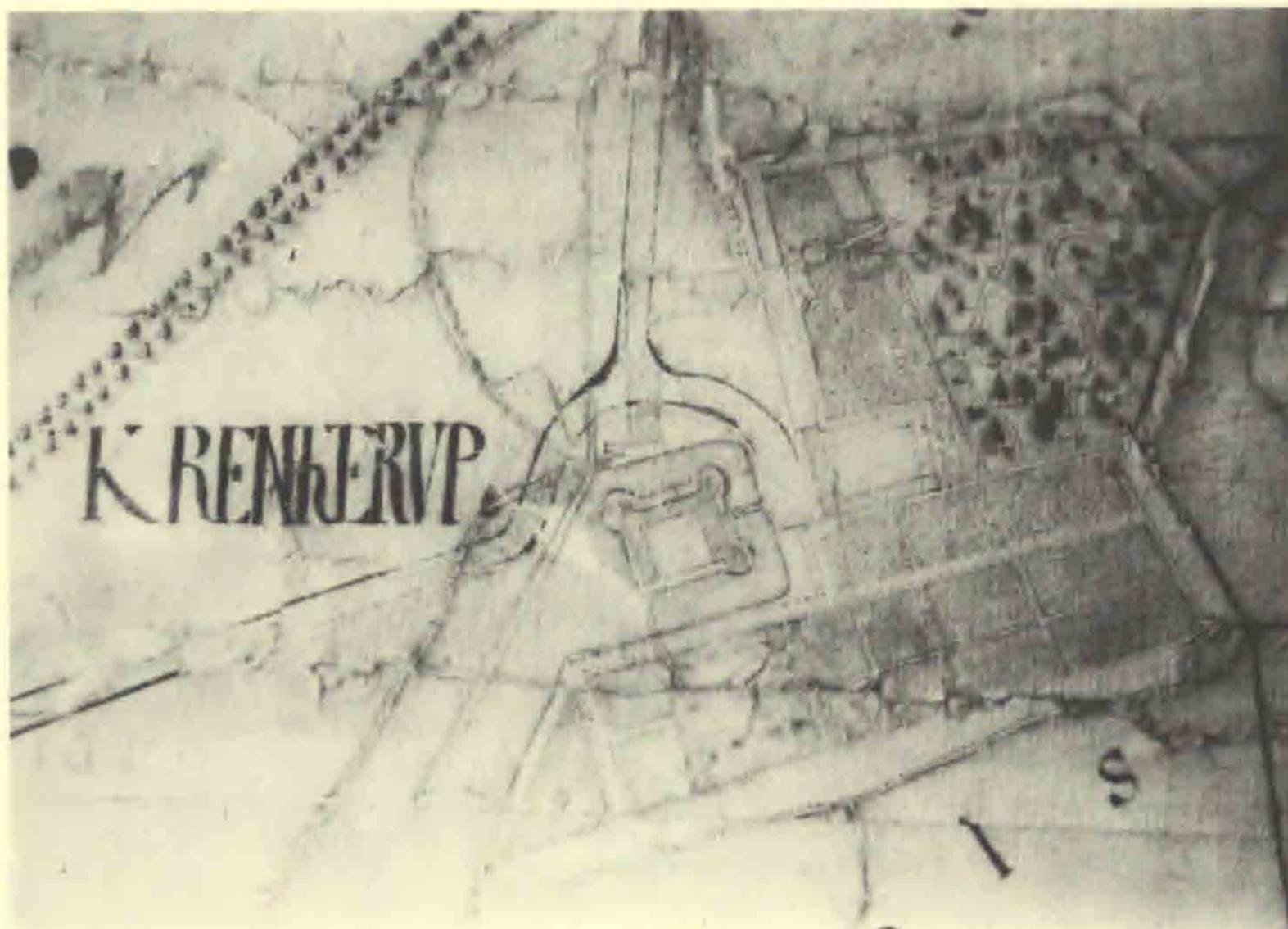
Når undtages en ret interessant synsforretning over haven fra 1774, har jeg for de næste halvhundrede år ikke kunnet finde nogen som helst oplysninger om haven.



Udsnit af kortskitse over Krenkerups jorder. Det viser havens udstrækning og udformning i 1777 i forhold til slottet og avlsgården. Rentegning ved Børge Steiner

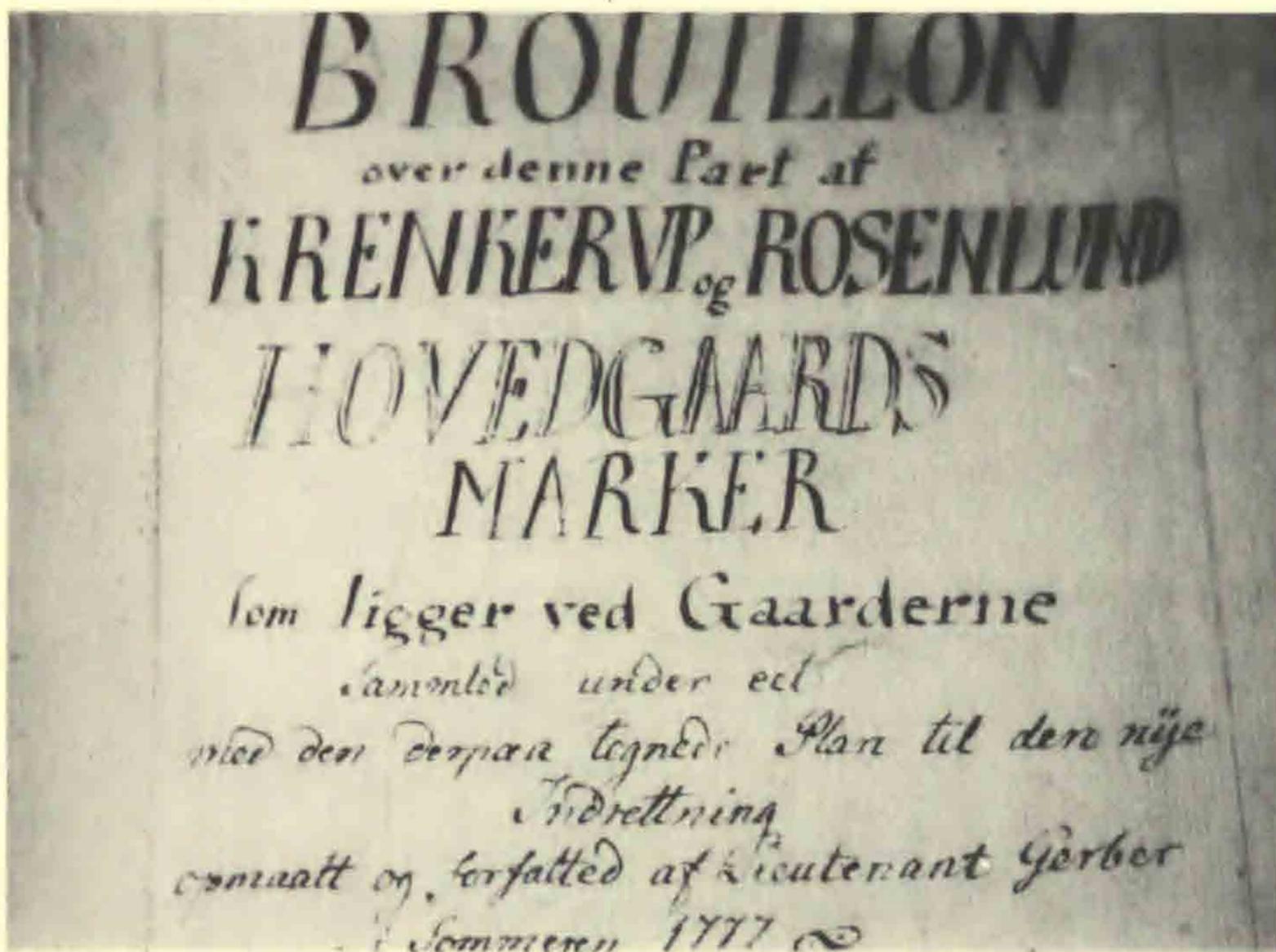
Krenkerup have, som vi kender den af et gammelt kort fra 1777 (nu ophængt på godskontoret) lå syd og øst for slottet, omfattende hele den nuværende gårdsplads hvoromkring avlsgårdens bygninger ligger. Denne have var i hele sin udstrækning i syd, øst og nord omgivet af en bred jordvold, udefra beskyttet af en ret dyb grøft, og vistnok forsynet med skråtliggende stakit eller gærde. Jordvolden var i hele sin længde beplantet med 2 rækker blandede løvtræer Eg, Bøg, Lind, Ask, Navr etc. Rækkerne var plantet så langt fra hinanden, at der imellem dem var en spadserevej. Af disse træer er endnu i 1905 en del tilbage. Navnlig findes 15 gamle kæmpemæssige Ege, der sikkert har levet over 500 år og således gør det sandsynligt, at Krenkerup have er mindst lige så gammel. Af jordvolden og grøften findes ligeledes endnu (1905) en del tilbage.

Det omtalte gamle kort er af stor interesse. Foruden slottet, haven og avlsgården ses deraf hvorledes Krenkerup og Rosenlunds marker og veje har ligget i slutningen af 1700-tallet.



Detallfotografi af det store kort fra 1777, hvorefter fig. 1 er tegnet, med visse tolkninger. Senere tilføjelser på kortet viser bl.a. et forslag til et nyt vejforløb tildels hen over en vinkelfløj af den gamle avlsgård. Denne tvedelte vej, der ligesom skræver over slottet, er aldrig udført. Af de indtegnede træer eksisterer hestekastanierne i den skråt over øvre venstre hjørne forløbende allé, ligesom det meste af lindealléen, her kun angivet ved en dobbeltrække af prikker fra øst til vest syd for slottet. Den har været tegnet ubrudt, men slid på kortet har ligesom slået en åbning, om end ikke så bred som den faktisk er i haven i dag

Formodningen om, at der har været en vej fra Kartoffe til Radsted igennem Krenkerup have og avlsgård har i henhold til dette kort slet ikke noget på sig. Kortet viser, at der dengang ikke har ført nogen vej fra Kartoffe op til haven eller været nogen bro over den å, som mod syd danner grænsen for denne. Avlsgården lå dengang hvor der nu er ridebane nord for slottet og havde indkørsel fra nord igennem en port, som strengt lukkedes hver aften (7). Derimod er der sandsynlighed for, at der fra den gamle Radstedvej ved Jordbrohuset har været en vej over markerne til Rykkerup-Kartofte, ligeledes at der fra Krenkerup førte en vej over til skovriderhuset "Det røde Hus", hvor den mandede ud i den gamle vej fra Saksøbing til Nysted, der dengang gik tværs over Teglmærken.



1774-1793

Fyrst Carl August Hardenberg Reventlow og hans fraskilte grevinde Christiane Juliane Frederikke Reventlow.

Gartner: Michaelsen (13).

Fyrsten overtog ved sit giftermål med komtesse C. J. F. Reventlow bestyrelsen af Krenkerup 1774 og fortsatte dermed til 1788. Han var en meget dygtig mand, derom vidner de mange nyttige forandringer og forbedringer han iværksatte på godset. Haven må vel derfor antages også at have nydt godt af hans virksomhed. Man ved at her på den tid blev ansat en gartner, og at haven i flere år forud havde været uden fast ansat gartner. Fyrst Hardenberg lod optage kort over Krenkerup

og Rosenlund med tilhørende marker, veje etc. Det viser os, som ovenfor anført, bl.a. haven med alle dens kvarterer, rabatter og lystanlæg.

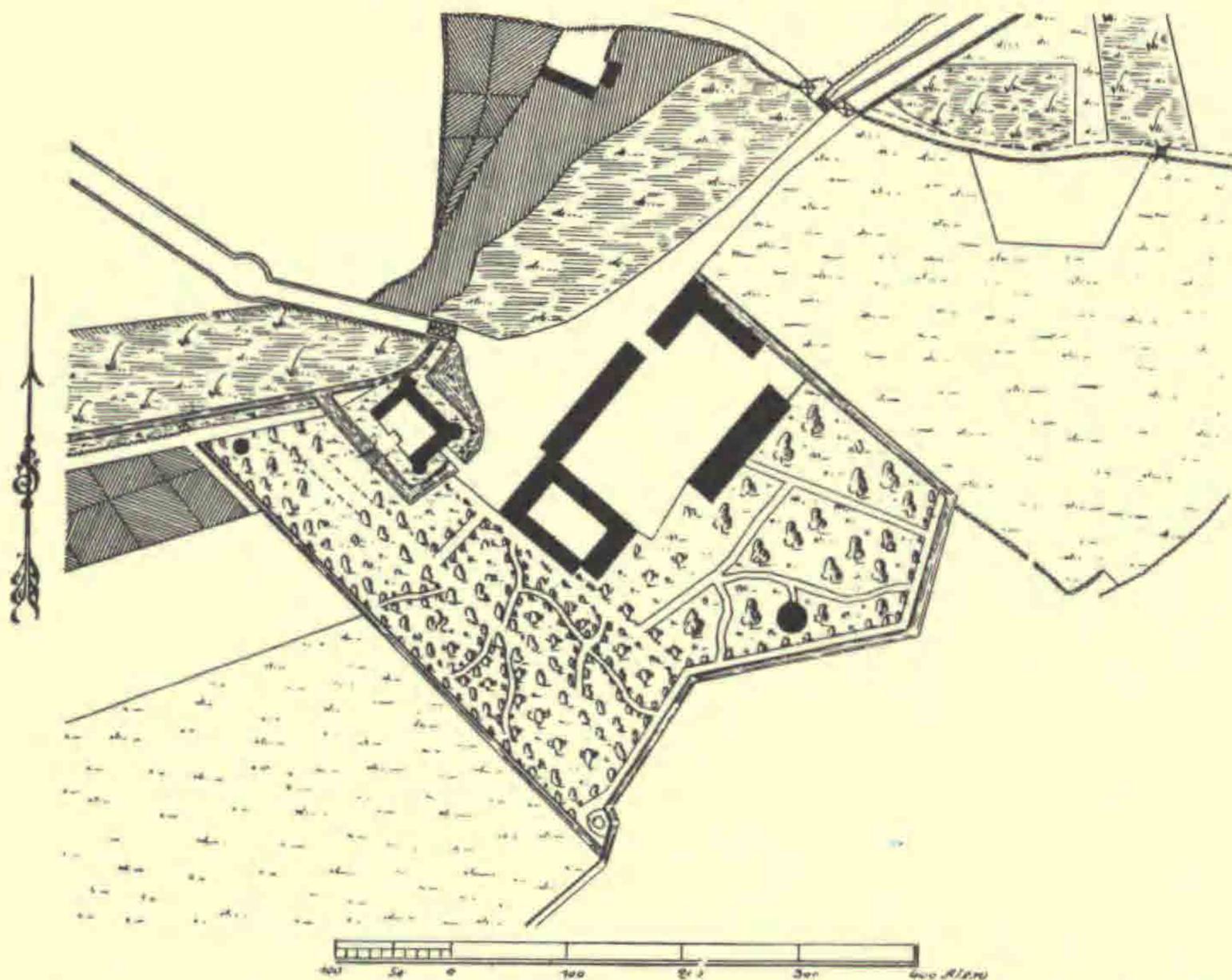
Det er ligeledes af ikke ringe interesse, at tingbogen for 1776, 18. november blandt andet indeholder en synsforretning over Krenkerup have (12).

1793-1840

Baron, fra 1815 lensgreve Christian Carl August Hardenberg Reventlow.

Gartnere: Zeppelin 1830, Lipke 1839-40.

Heller ikke fra denne periode vides ret meget om haven. Omtrent halvdelen af dette tidsrum optages til dels af byggeri på slottet, avlsgårdens flytning, anlæg af veje, opførelse af familiehuse, udskiftning af bøndergodset, ejendomshandler etc. Haven har muligvis under al denne virksomhed måttet skøtte sig selv. Dog må udgravningerne af søerne vest og nord for slottet, opførelsen af slotsbroerne, godsforvalterboligen med tilhørende anlæg og beplantninger regnes til havens forbedring. Vandforsyningen til de omtalte søer må have været afhængig af åen ved Krenkerup (14).



Krenkerup have ca. 1800, før de store udvidelser. Om det runde lysthus i østlige del af haven foreligger ingen oplysninger. Efter Danske Herregaarde ved 1920

I selve haven foretages vistnok i sidste halvdel af denne periode nogle forbedringer, som blev af ret gennemgribende betydning for havens senere udvidelse. Et stykke af lindealleen syd for slottet borttages, og vistnok samtidig lindealleerne mod nord og syd (se kort 1777). Havens gamle grænsevold syd for slottet borttages ligeledes på denne tid. En frugthave må også være plantet; thi i første halvdel af 1800-tallet har her efter gamle havefolks sigende været avlet så megen frugt, at den måtte kules i jorden, som kartofler.

Excellencen benyttede i nogle år en landskabsgartner til at anlægge og beplante terrainet omkring de udgravede søer, ridebanen, godsforvalterboligen etc. og i det hele taget til at forskønne slottets omgivelser. Denne mand der tillige var kunstkender har udført sit hverv på en så udmærket måde, at de omhandlede anlæg landskabeligt set beundres den dag i dag. Særlig søernes kurver er fint lagt. I 1889 under et besøg her på Hardenberg, udtalte den berømte engelske landskabsgartner Mr. Millner sig anerkendende om disse anlæg.

1840-1867

Lensgrevinde Ida Augusta Holck Hardenberg Reventlow, gift 1815 med grev Harald Holck, 1841 med baron C.L.J.A. Dortmund Gersdorff (15), 1855 med grev Simon d'Almaforte.

Gartnere: Brinkert (15), Jensen (17), Krüger (16), Schwartz (19), Harries (20), Løwe (21).

Ejerskiftet i 1840 medførte ikke bedre forhold for haven. Besidderinden tog for længere tid ophold i udlandet, og kun et par sommermåneder tilbragtes på Hardenberg, hvilket altid er et uheldigt forhold for en have.

Hendes giftermål med grev Gersdorff skaffede imidlertid haven en opgangsperiode, vel den bedste den indtil da havde haft. Grev Gersdorff var en meget ivrig haveven, der ikke skyede hverken personligt arbejde eller udgifter, når det gjaldt haven. Han benyttede i nogle år en landskabsgartner (16), som omdannede og udvidede haven (se kort 1877). På sine rejser i udlandet besøgte greven flere større planteskoler, hvor han gjorde rigelige indkøb af træer, buske og blomsterplanter. Fra den tid skriver sig de ikke få smukke trægrupper og fritstående eksemplarer af sjældne Ege, Ahorn, Ask, Blodbøg, Elm, Lind, Ene, Taks, Thuja, Ædelgran, Gran etc., som endnu (1905) danner havens ældre træbestand.

Men desværre: Grev Gersdorff's tidlige død (1846, kun 37 år gammel, et monument over ham rejstes i haven fire år efter hans død (18)) standsede for lang tid al videre forskønnelse af haven, som tværtimod gik en trang tid i møde, i hvilken sikkert mange planter og dele af anlægget er gået til grunde. Plænerne blev pløjet og benyttet til Kartofler, korn etc. På den måde hengik de næste 13 år i stadig tilbagegang. Men omkring 1859 besluttedes det, at haven skulle drives tidssvarende. 1863 opførtes det større blomsterhus, for sin tid et af landets største

og smukkeste, hvortil en værdifuld plantesamling blev anskaffet. Dette hus er så fortrinligt bygget, og af så udmærkede materialer, at det til dato (1905) efter 42 års forløb kun har behøvet reparation af fodremmen på midterpartiet (orangehuset) og en ny varmtvandskedel.

Haven bestyredes i disse år af intelligente, dygtige gartnere. Men desværre var forholdene for haven alligevel ikke gode. Lensgrevinden opholdt sig for det meste i udlandet, og godsforvalteren modarbejdede gartneren på alle måder. Harries forlod da også sin tjeneste efter 2 års forløb, og hans eftermand E. Løwe gik det ikke bedre, men han blev dog i 9 år, hvoraf de 5 år i lensgreve R. Holck's tjeneste.

1867-1885

Lensgreve R. C. L. A. Holck Hardenberg Reventlow.

Gartnere: E. Løwe (21), Chr. Jørgensen (22).

Da grev Holck jun. efter moderens død (31. december 1866) overtog grevskabet, var haven, som foran bemærket, under sin daværende dygtige bestyrer allerede i god fremgang. Men det var dog først i grev Holck's tid, at den fik sin egentlige store opgangsperiode, absolut den største den har haft. Udgravninger, byggerier, anlæg og beplantninger iværksattes i stor målestok, og fortsattes lige til grevens pludselige død i 1885.

En planlagt, og nogle dage før grevens død approberet udvidelse af blomsterhuset, dampindlæg, vandværk, springvand etc. kom ikke til udførelse.



Tæppebede på dosseringen syd for slottet og den sydlige voldgrav. Fot. ca. 1903

Ekstraordinært anvendte grev Holck over 200.000 kr. på haven. Men af ikke mindre betydning for haven var grevens og grevindens store ordenssans, som sporedes overalt både ude og inde. Alt måtte og skulle være på plads og i orden. Alle lige fra bestyreren og lugekonen følte ansvar for at intet forsømtes.

Til den daglige drift, vedligeholdelse, arbejdskraft etc. anvendtes da også årligt over 20.000 kr.

1885 - 1905

Lensgrevinde L. C. A. A. H. G. W. Haugwitz Hardenberg Reventlow født prinsesse Lucie Schönaich Carolath.

Gartner: Chr. Jørgensen.

Grev Holck's død føltes som et tab for haven, men blev det kun for så vidt som haven ikke fik det vandværk og springvand som var planlagt. Men alle bekymringer for, at haven igen skulle få en tilbagegangsperiode, viste sig snart ubegrundede. Alt forblev som det hidtil havde været.

Det nye herskab interesserede sig varmt for haven og satte en ære i, at den blev holdt på samme høje stude, som i grev Holck's tid. Medens i Durchlaughtens (prinsessens, grevinde Lucies) tid flere større herregårdshaver landet over indskrænkedes på grund af tidernes høje arbejdspriser, fortsattes driften af Hardenberg have uden indskrænkninger af nogen slags.



Det i 1863 opførte og i ca. 1975 nedrevne drivhus (blomsterhus kaldt). Fot. ca. 1930

Efter ildebranden i 1890, som ødelagde drivhusene og flere andre af havens bygninger, drivbænke og meget materiel, blev det hele genopført, endda med mange forbedringer.

I denne periode ofredes også store beløb på anskaffelse af sjældnere træer, buske og blomsterplanter, særlig nåletræer og Ege, hvoraf samlingerne tæller henholdsvis 130 og 25 arter og afarter.

I 1903 blev en vej anlagt i Lillemark fra køkkenhaven til Kartoffeporten (Grevinde Fredines Vej); den blev senere cykelsti, som i 1948 nedlagdes. I 1904 blev skråningen, den såkaldte dossering syd for slottet (havesiden) omdannet, 50 læs kampesten som stod midt på skråningen, oprindelig i højde med vejen, fjernedes. Kanalen har altså tidligere været dobbelt så bred og har været stensat. Derefter blev der anlagt tæppebede på begge sider af broen. Tegningen til bedene stammede fra et tysk badested (grevinde Fredine). Desværre fik grevinden aldrig disse bede at se, idet hun døde den 23. august 1904.

I 1905 blev et fasaneri indrettet på Haveengen. Dette anlæg bliver utvivlsomt til skade for haven. Det hele var bestemt før det kom til min kundskab.

Fra 1872 til 1905 beskæftigede Krenkerup have 75 medhjælpere og elever. Heraf opnåede 6 herregårdsgartnerplads.

Noter

1. Birketingsbog 22. oktober 1666: "Ærlige, velagtede Mand Jørgen Byldt, Giærtner paa Krenkerup" kaldes andre steder i birketingsbøgerne, f.eks. 17. februar 1673 og 27. maj 1678, urtegårdsmand.

2. Birketingsbog 6. juni 1670: Murermester Michaelsen, Sakskøbing, tiltalt for slet arbejde - mur omkring urtehaven ved Krenkerup.

9. februar 1674: Krenkerups og Rosenlunds bønder påbydes at lukke deres gærder omkring Krenkerup frugt- og lysthave. Der skelnes altså mellem urte-, frugt- og lysthave.

10. august 1674: Urtehavegærderne er så dårligt vedligeholdt at gårdens køer går ind i frugthaven over de ødelagte gærder. De 4 gårdgangsmænd skal påse dette. Gartnerne har altså ikke skullet sørge for gærderne.

3. Birketingsbog 12. januar 1693 nævner gartner Carstensen sen. i en trættesag.

4. 1700: Lindealleen. I henhold til vidneudsagn 11. november 1721, hvor følgende pasus "Lindene paa den brede Gang" forekommer, har gartner Heusers forgænger Wilhelm Vogelsang plantet Lindene. Og da gartner Heuser mod hvem retssagen føres, har tjent på Krenkerup i 9 1/2 år, må gartner Vogelsang antagelig have tjent på Krenkerup i begyndelsen af 1700-tallet (han optrådte som vidne den 3. september 1708) og kan således have plantet alleen engang i tidsrummet 1700-1710.

Alleens midterste del (udfor slottet) var ikke ryddet i 1777, hvilket ses af det gamle kort. I henhold til mundtlig meddelelse (smed G. Rasmussen, Sakskøbing, hvis fader i 9 år fra 1839 arbejdede hos smed Balk i Radsted) er alleen ud for slottet ikke ryddet før 1839-40.

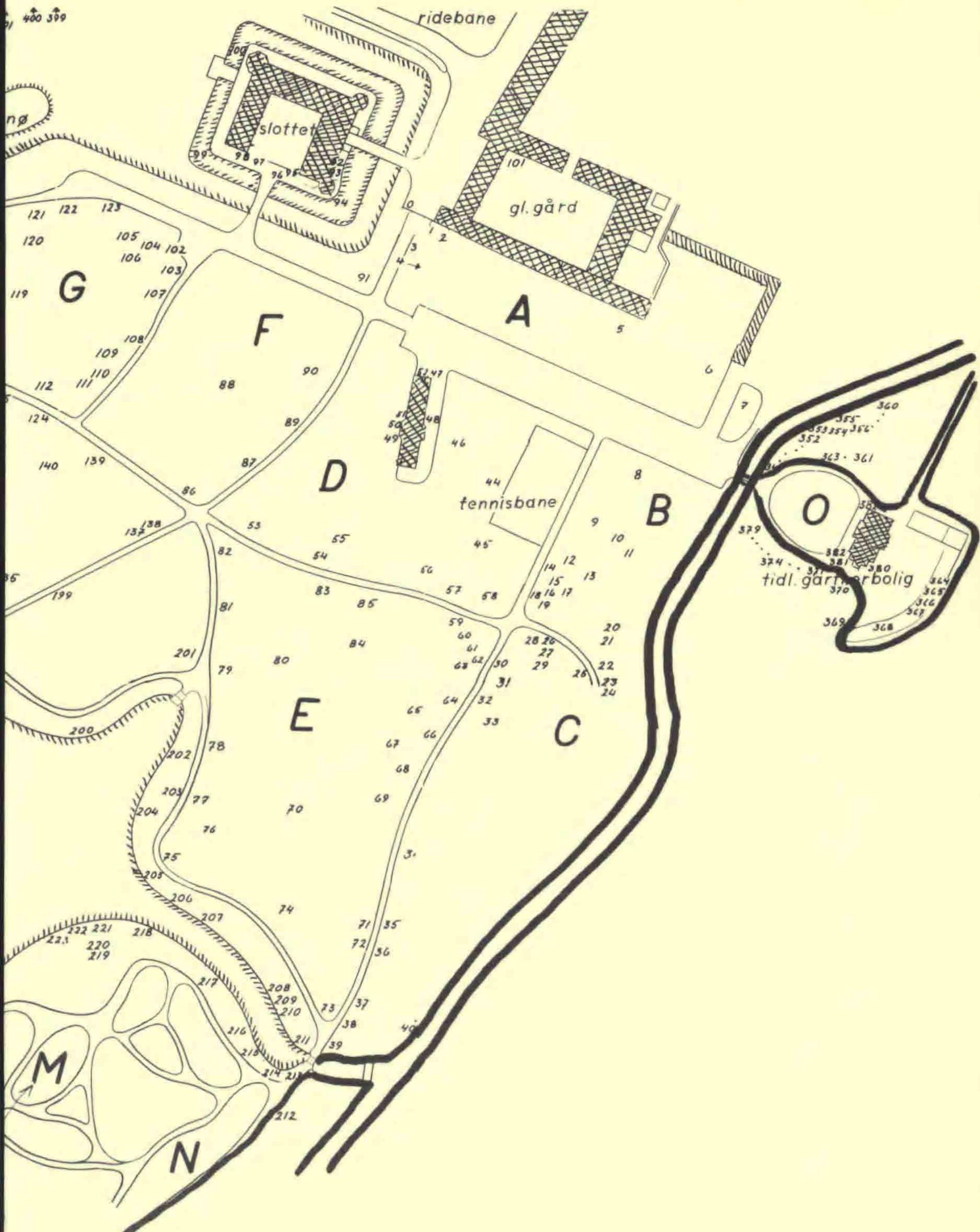
Januar 1844: Lindealleen topstynes, i alt 26 træer (godsregnskabet).

Den østlige del af alleen har nu (1905) 23 træer i hver række, heraf er halvdelen ikke så kraftige som resten. Begge rækker havde 4 tomme pladser, som blev udfyldt i april 1905; 6 af de mindre kraftige ældre træer i søndre række er vistnok *Tilia cordata*. Den vestre del af alleen har kun 8 træer, hvoraf kun et er mindre kraftigt. I denne allé er 5 ledige pladser. Træerne og begge alleerne er 2 gange blevet topstynet; store ubeskyttede sår har efterhånden ædt sig ind i træerne og dannet huller, som vinteren igennem står fulde af regnvand, til stor skade for træerne navnlig i

Krenkerup



Krenkerup have ca. 1972



streng frost. Men trods disse skavanker og trods 200 års alderen er alleen endnu kraftig og ualmindelig smuk, bemærket af alle, som ser den. Den har ikke et eneste skævt træ.

5. 20. marts 1702: Ridefoged Mads Liem lod i dag på herskabets vegne bekendtgøre, at alle Krenkerups, Rosenlunds og Nørregårds bønder skal efter kgl. majestæts lov, imedens han har rum dertil og lejlighed er, plante i det mindste 5 humlekuler, 3 ymper Æbler, Pærer eller andre gode træer og dertil videre plante 10 Pile, såfremt de ikke vil have forbrudt hver 1/2 lod sølv; og hvor der ikke er rum ved gården skal de sætte dem langs gærderne. I lige måde skal hver bonde som ejer gård og dertil tjenlig jord så en skæppe hampefrø, og den som besidder halvgård 1/2 skæppe, såfremt de ikke efter loven vil tiltales og straffes som modvillige og ulydige tjenere.
6. 3. september 1708: Gartner Vilhelm Vogelsang som vidne.
7. Birketingsbog 29. juni 1711: Retssag fordi en kusk er rømmet fra gården.
8. Birketingsbog 12. maj 1712: Peiter Carstensen, urtegårdsmand, Radsted, gældssag. 16. december 1722 vidner samme mod en ridefoged.
9. Notat i birketingsbog af 11. november 1720: Heinrich Heuser, i 9 1/2 år gartner på Krenkerup, er uberettiget bortvist fra sin tjeneste af ridefogeden, der for at besmykke sin sag stævnedede gartner Heuser for retten. 13 havefolk vidner alle i gartnerens favør. Ridefogeden onskabsfuld, forhæler sagen. Maj 1721 dømtes ridefogeden til at betale gartner Heusers løn, erstatning for spot etc. og omkostninger i alt 126 rdl. 3 år senere 21. februar 1724 dømtes samme ridefoged til at betale underbalance til herskabet ca. 2000 rdl. og ca. 3600 tdr. korn.

Vidner i gartner Heusers sag oplyser, at haven har haft 13 hoveripligtige arbejdere, at Heuser har anlagt haven, at den før hans tid lå hen som en skov, som et vildnis, et morads etc., at Hardenberg haves mangeårige stolthed, den smukke lindeallé er plantet af gartner Vilhelm Vogelsang ca. 1700, at man har hentet urter til herskabet i Nykøbing og andre steder, at gartneren ikke har tilvendt sig af havens produkter, heller ikke taget penge til befrielse for hoveriarbejde.

Endvidere at gartner Heuser ikke har forsømt nogen tid eller time i sin tjeneste, at han har podet så mange stammer hvert år, som han kunne overkomme, og podet i grene på gamle træer, og gjort sin yderste flid, at her dyrkedes Asperges, Jordbær, Hvidkål, Rødkål, Kålrabi, Rødbeder, Rødløg, Sukkerærter, Radis, Selleri, Porrer, sommervækster, vandplanter, Hjertensfryd, Krusemynte, Kamille, Lavendel, Rosmarin, Laurbærtræer m.m., at her var nye alleer og store, gamle alleer eller hække; at der lå 8 kvadratmeter omkring det store lysthus, at der var plantet buskads omkring havehuset, at Heuser har tigget podekviste og træer af urtegårdsmændene på Søholt, Knuthenborg og Berritsgård. Gartner Heuser blev alligevel afskediget, men fik senere tjeneste på Bramslykke.

10. Birketingsprotokol 1738: Gartner Rothschild vidner, at murermester Schubart og hustru i Vandmøllehuset har brugt fornærmelige ord om fuldmægtig Thomas Dall, Krenkerup, murermester Schubart var fordrukken og forsømte sit arbejde. Han var også vred på præsten i Radsted. Radsted præstegård og Saks København vinhuse fordærver ridefogederne på Krenkerup, siger Schubart.
11. 8. december 1752: Gartnermester Niels Amitzbøl vidner for ridefogeden Wiinberg; endvidere svarer han på spørgsmålet om madam Wiborg (præstefrue i Radsted) 7. januar 1749 dansede efter musik - "jo, jeg har selv danset med hende til Skovriderens Bryllup".

Skovrideren var Cai Schwaback, søn af Krenkerups mangeårige skovrider Hans Jørgensen Schwaback.

12. 18. november 1776: Synsforretning. Det meddeles at haven ligger sønden og østen for borggården, og da ingen gartner i en del år har boet på gården, eller stået i stadig tjeneste, så er den alene i brugbar stand som køkkenhave.

I haven er der ellers nogle spadseregange, dels af Linde, dels af vilde Kastanier (Hestekastanie), nogle af Hassel og andre træer, samt nogle hække. Så den må være blevet vedligeholdt og ikke forringet siden komtesens faders tid. I haven er ellers ingen betydningsfulde frugttræer hverken i henseende til stor bæreevne eller som rarieteter. Men der er to lysthuse. Et lysthus opbygget af brædder og forsynet med vinduer, kaldes Havehuset. Et andet lysthus er grundmuret med kælder og væ-

relser med vinduer. Begge disse lysthuse er i brugelig stand, vedligeholdte, men behøver dog reparation.

13. Birketingsbog 22. januar 1781: Gartner Michaelsen i en trættesag for forstinspektør Brtuel.

14. Vandløb nr. 49 Hardenberg å. Dette vandløb har fra gammel tid spillet en vis rolle i Hardenbergs historie. I gårdens ældste dokumenter nævnes således altid vandmøllen og fiskevandet. Af flere retssager ses, at der har været holdt hævd over fiskerettigheden. 3. april 1734 tiltales en mand for at have ladet sig se med båd og fiskevod i den strøm, som går fra Krenkerup søer til Saksjøbing. Men for havens vedkommende er det dog i helt andre retninger at vandløbet har haft betydning. Det har nemlig gjort det muligt ved udgravninger og ved opfyldning med den opgravede jord at skaffe haven sine landskabeligt set meget værdifulde vandarealer, uden hvilke havens oprindelig lavtliggende til dels moseagtige terrain ikke kunne være blevet omdannet til det, det efterhånden er blevet. Man har derfor med betydelige bekostninger søgt at bevare et par af dets sideløb. Hovedløbet, der er offentligt, måtte på grund af udgravningerne allerede i 1798 gives et nyt leje, nemlig langs den ældste havs grænsevold. Og igen i 1843 måtte det flyttes til Lillemark, langs Haveskoven, hvor det endnu ligger. Denne sidste forandring skyldtes havens udvidelse og omlægning.

I 1872 blev vandløbet i henhold til en Overlandvæsenskommissions beslutning uddybet og reguleret. Dette arbejde påførte grevskabet flere ulemper, bekostninger og processer.

Nordre og vestre sø. Det er mig fortalt af gamle folk på egnen, at disse søer blev udgravet 1798, vel altså en del af de mange forandringer excellensen foretog i terrainet omkring slottet, avlsgårdens flytning, vejanlæg, brobygning, ridebanen etc.

I Grev Holck's tid 1867-1885 arbejdede 4 mand ved sørensningen fra maj-november hvert år, hver to mand på en såkaldt "flåde".

15. Grev Gersdorff's anlæg. 1841-1842: gartner Brinkert. Handelsgartner Batzke, København leveret havevækster for 230 rdl., handelsgartner Kratz, København leveret for 26 rdl. 8 mark. Fragt 25 rdl. 4 mark 8 sk. 1842-1843 fragt af planter fra Kiel 71 rdl. 3 mark.

Havens midterparti til den gamle Eg, frugthavens omgivelser og dele af den gamle have - er anlagt i årene 1840-1846 af grev Gersdorff og landskabsgartner Krüger. Greven, der var en lidenskabelig haveven, har vel nok været den ledende, men her fortæltes dog, at greven omfavnede og takkede Krüger for hans arbejde.

Dette anlægs betydning for Hardenberg have har da også været ret indgribende, idet det har været grundlæggende for de senere tilkomne langt større anlæg. Men træplantningens betydning er dog langt større, idet havens ældre træbestand af ikke almindelige træer fra den tid, både i antal og kvalitet for lange tider vil karakterisere haven. Både løvtræer og nåletræer er repræsenterede med flere arter og i eksemplarer, der ville være en pryde for enhver park. Det må beklages, at man slet ingen optegnelser har om anlægningen og beplantningen af dette anlæg. Heller ikke om dets skæbne i de påfølgende år ved man andet, end at det har været overladt til sig selv, så der sikkert er gået en del værdifulde træer tabt. Men lignende forhold kendes jo fra mange andre steder. Den ene besidder ofrer kapitaler på havens forskønnelse, anlæg og beplantning, medens eftermanden af mangel på interesse, - eller af andre grunde vanrøgter den, derfor har vi her i landet så forholdsvis få ældre arboreter. Forhåbentlig må Hardenberg have nå til at kunne nævnes blandt de steder, der har fredet sine sjældne træer.

16. 1842. Landskabsgartner Krüger har som ovenfor omtalt, anlagt en del af haven. Hvornår han begyndte dette anlæg vides ikke, men grevens død (1846) har selvfølgelig standset dette arbejde. Krüger boede en del år i Nysted.

Jordebogen 1842-1843

Dynd af søen	42 rdl.	4 m.	8 sk.
Nye å	285 -	4 -	9 -
Gamle å	115 -	1 -	0 -
Stenkiste nye å	6 -	4 -	8 -
Brædder	64 -	0 -	0 -

Hollænder Ohld 13 frugttræer	8 -	4 -	0 -
Stenbro i æblekælder	10 -	4 -	0 -
Fragt af træer fra Kiel	48 -	0 -	0 -
Kørsel af træer	23 -	3 -	0 -
Humlehaven	33 -	2 -	8 -
Varer til haven og brændevin til folkene	51 -	3 -	8 -
Glarmesterarbejde og kørsel	29 -	6 -	18 -

Jordebogen 1843-1844

Gartner Jensen løn maj 1844	60 rdl.	0 m.	0 sk. (for 2 måneder?)
Indtægt	15 -	5 -	0 -
Sørensning	217 -	0 -	2 -
Dyndkørsel	97 -	0 -	0 -
Humlehaven	136 -	5 -	0 -
Spidsmarken opgravet	52 -	3 -	8 -
Arbejds løn	989 -	5 -	14 -
Lindealleen topstynet, 26 træer	3 -	1 -	8 -
1 td. rajgræs	1 -	0 -	0 -
Åen bag Hardenberg	71 -	0 -	0 -
58 læs gærdsel til haven	beløbet ikke anført		

Jordebogen 1844-1845

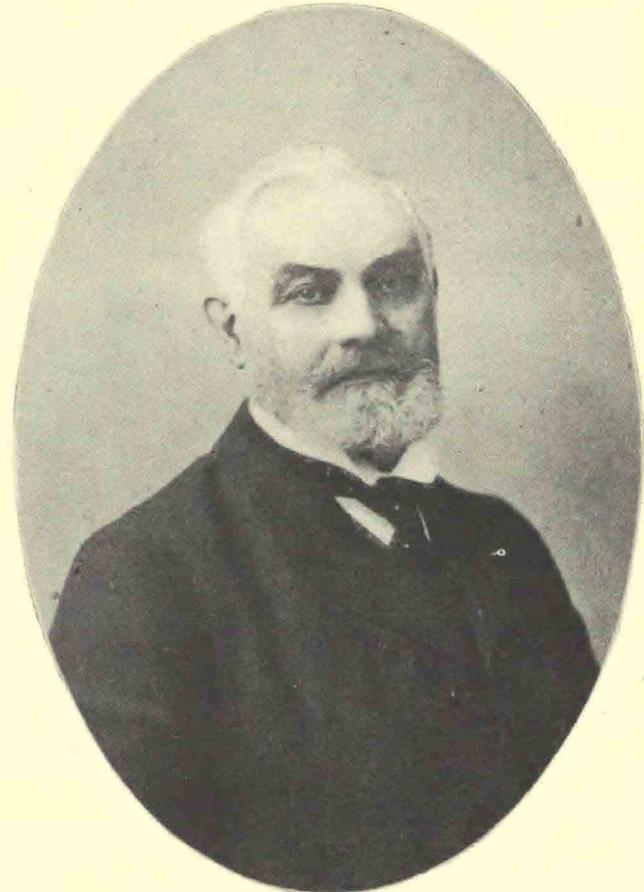
Rydde- og gravearbejde i Haveskoven mose og eng	57 rdl.	3 m.	11 sk.
Gartner Krüger løn for 1 år	400 -	0 -	0 -
Gartner Jensen løn og kostpenge	25 -	0 -	0 -
Plantekørsel	19 -	2 -	0 -
Broen ved slottet repareret	20 -	7 -	0 -
Åen ved Holmemark gravet	61 -	1 -	8 -
Haveskoven	11 -	3 -	9 -

Jordebogen 1845-1846

Gartner Olsen, København, frugttræer	35 rdl.	0 m.	8 sk.
Gartner Batzke, København, frugttræer	154 -	0 -	12 -

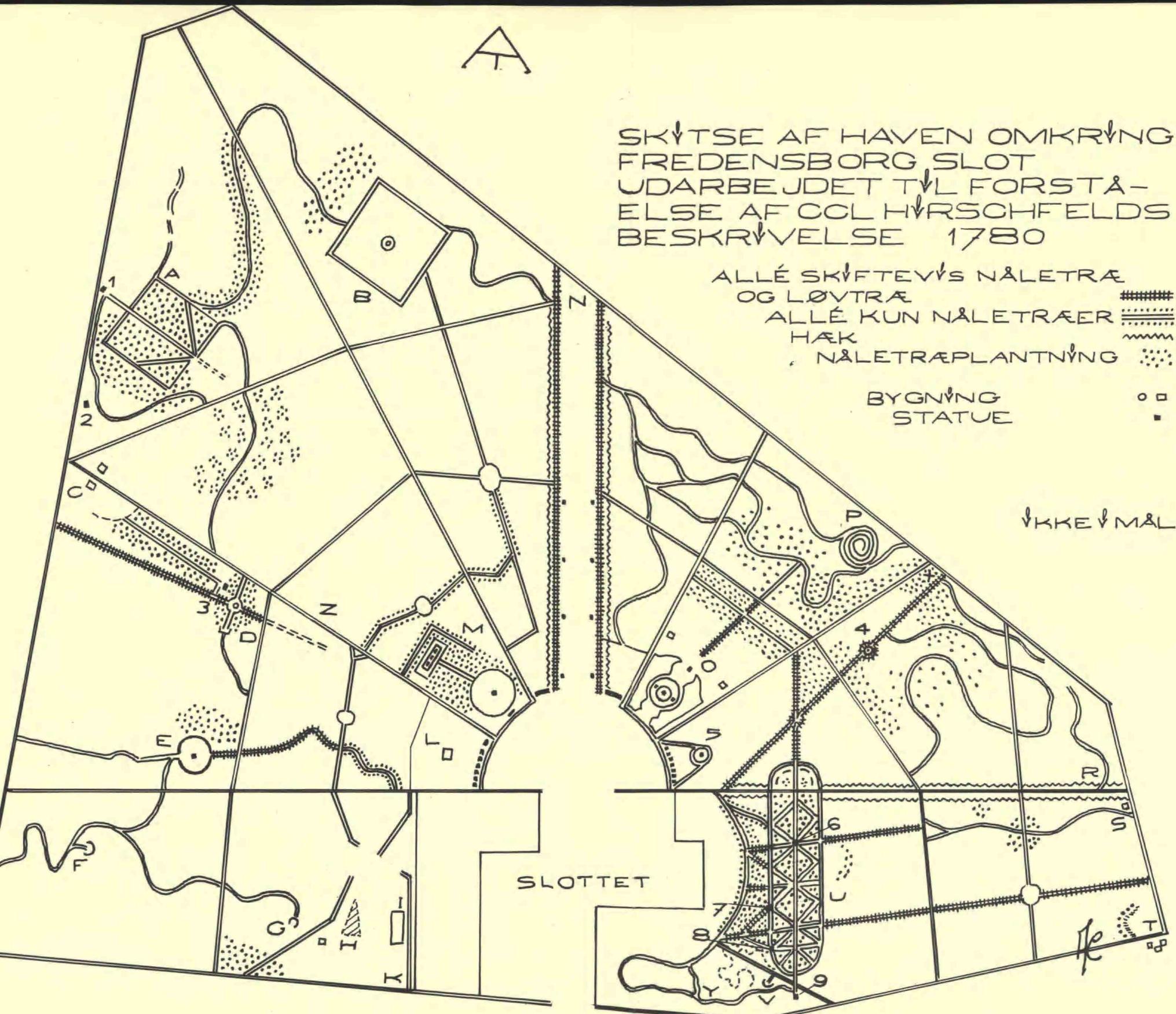
17. 1841: Gartner Jensen 1841-1859. Jeg ved kun meget lidt om hans virksomhed på Hardenberg, bortset fra at Jensen skal have været en dygtig køkkengartner og hans bænkekulturer og vin var nok også meget gode. Han kom herfra i utide, fordi han ikke mødte til afsked ved lensgrevindens afrejse til udlandet. Jensen og hans familie boede i mange år i Nykøbing og nød en lille pension herfra.
18. 1850: Monumentet til minde om grev Gersdorff's arbejde til havens forskønnelse, oprejst af hans enke lensgrevinde Ida Gersdorff H.R. 1850. Grev Gersdorff født 11. maj 1809, død 28. december 1846.
Sokkelstenen er hentet hertil i rå tilstand fra Vantore. Den bærer indskriften: "Hvad skønt vi her trindt om os flinde, det var hans Værk, det er hans Minde".
19. 1859-1861: Gartner Schwartz. Schwartz var efter sigende et godt menneske, men umulig som gartner; det var en ret almindelig mening at han slet ikke var gartner. Men hvorledes det end forholder sig, så anmodede lensgrevinde Dons om at tage sig af ham, da han var et dannet menneske.
20. 1861: Gartner H. Harries (1861-1863). I modsætning til sin forgænger var Harries en intelligent, dygtig gartner. Han korresponderede en del med lensgrevinde, som for det meste opholdt sig i udlandet, og opnåede på den måde adskilligt for haven, som dengang manglede omtrent alt. Men denne direkte henvendelse til lensgrevinde og hans selvstændige arbejde for haven umuliggjorde samarbejdet med godsforvalteren og førte til, at Harries forlod Hardenberg efter 2 års tjeneste. Han nedsatte sig som handegartner i Maribo. Før han kom til Hardenberg var han gartner på Engestofte.

21. 1863-72. Gartner E. Løwe var ligesom sin forgænger både dygtig og levende interesseret i sit fag. Men også mellem ham og godsforvalteren var der et spændt forhold, og Løwe måtte forlade sin plads i utide. Medvirkende hertil var måske, at han af interesse for plantenyheder skaffede sig midler til anskaffelse af dem ad ureglementeret vej. Sig selv har han ikke beriget på den måde. Han blev afskediget, men modtog penge fra godset til sit underhold. Han døde sindsyg.



Christian Jørgensen

22. Christian Jørgensen. Født 1844 på Sorgenfri ved Kongens Lyngby. Lært gartneri sammesteds. Frivillig i felttoget 1864. På rejse i England og Skotland til juni 1869. Rejseunderstøttelse af enkedronning Caroline Amalie. Gartner på Søholt ved Maribo til 1872. Gartner på Krenkerup fra 1872 til 1923, død 1928. Se igrønt Gartner-Tidende 15. august 1922.
23. Protokol ført af Chr. Jørgensen, videreført med få notater af gartnerne Chr. Poulsen (1923-43) og Svend Svendsen (1943-56), afsluttet 1955. Privateje.



Hele alléen udenom parken kaldes Indhegningsalléen. Alléen fra Slotsalléen til Eremitagepavillonerne kaldes: Den unge Kastanieallé. Den rundgående allé, der går gennem hele haven og krydser hovedalléerne kaldes: Den gamle Kastanieallé evt. Ydre Ringallé. 1. Margrethestøtten, 2. Forblommet Antik, 3. Frederik IV's buste, 4. Kolossalstatuen, 5. Vinhøstmonumentet, 6. Diana, 7. En statue, 8. En vase, 9. Flora.

A. Det kvadratiske anlæg, B. Hidsepladsen, C. Eremitagepavillonerne, D. Tusinddalerhøjen, E. Nordmandsdalen, F. Løvhytten på afsatsen, G. Dronningebakken, H. Bosquet med lærk, I. Horsedammen, J. Skipperhuset, K. Egealléen, L. Fasangården, M. Ballonpladserne, N. Slotsalléen, O. Skibsbakken, P. Sneglebakken, R. Ridealléen, S. Vandmaskinen, T. Kirkeledshuset, U. Den Plessenske Plantage, V. Dronningens løvhytte, Y. Kronprinsens Plantage, Z. Eremitagealléen.

Indsat af red.:

Lokaliteterne i alfabetisk rækkefølge: Ballonpladserne (M), Bosquet med lærk (H), Dronningebakken (G), Dronningens løvhytte (V), Egealléen (K), Eremitagealléen (Z), Eremitagepavillonerne (C), Fasangården (L), Hidsepladsen (B), Horsedammen (I), Indhegningsallé, omrammer haven i V, NØ og Ø, Kastanieallé, Unge, fra C til N, Kastanieallé, Gamle, den halvcirkelformede, rundgående allé, der krydser alle hovedalléerne, Kirkeledshuset (T), Kronprinsens plantage (Y), Kvadratiske anlæg, det (A), Løvhytten på afsatsen (F), Nordmandsdalen (E), Plessenske plantage (U), Ridealléen (R), Skibsbakken (O), Skipperhuset (J), Slotsalléen (N), Sneglebakken (P), Tusinddalerhøjen (D), Vandmaskinen (S).
Arealet er ca. 90 ha.

C. C. L. HIRSCHFELD OG FREDENSBORG

Af Annie Christensen⁷⁾

I forsommeren 1870 besøgte C. C. L. Hirschfeld Danmark. Fuglene sang og bøgene var lyse og yndige.

Hirschfeld var professor i filosofi ved universitetet i Kiel, der dengang var en by i Danmark.

Allerede som ganske ung student var han blevet forelsket i naturen. Betagelsen var opstået under et årelangt studieophold i Bern og naturglæden forlod ham aldrig. Det var ikke bare sværmeri, det var kærlighed.

I 1773 (1), da han lige var udnævnt til professor, og i 1775 (2) udgav han to mindre værker om principperne for anlæggelse af den moderne have og havens historie i almindelighed.

Han tilegnede det sidste til arveprins Frederik, der på det tidspunkt var den officielle magthaver i Danmark. Værkerne må være faldet i prinsens og hans moder dronning Juliane Maries smag, for 1779 (3) begyndte Hirschfeld, tilsyneladende inspireret af deres interesse, at samarbejde og udbygge de to værker. Det blev til de to første bind af *Theorie der Gartenkunst*, der ligeledes blev tilegnet arveprinsen.

Dette resulterede i en invitation til professoren til at komme og bese familiens haver med særlig vægt på dronningens Fredensborg og arveprinsens Jægerspris.

Hirschfeld kvitterede for gæstfriheden ved at afslutte tredje bind af sit værk med en beskrivelse af Fredensborg, Jægerspris, Marienlyst, Sophienberg og Frederiksberg (1780).

Denne beskrivelse og den anerkendelse, der lå i invitationen fra kongefamilien, gjorde ham med eet slag berømt. I 1783 og 1785 følte han sig foranlediget til at forfølge succesen i form af 4. og 5. bind, hvor han udpenslede detaljerne.

I disse år blev han pålagt at oprette og lede flere planteskoler i Holsten. Jo, dengang var det et alsidigt job at være professor.

Man bør bemærke sig, at Hirschfeld udelukkende behandlede problemer omkring haver. Parker var noget, man havde råd til at anlægge i England, det var faktisk forskønnede landskaber, mente han. I Tyskland, og i Danmark, skulle man finde en mellemvej, der svarede til vor mentalitet og vor økonomiske formåen.

Hans beskrivelse af haven omkring Fredensborg slot er overordentlig detaillert og nøjagtig, men han udelader de detaljer, der strider imod hans tanker om den gode havesmag. Han gør ikke dette af skræk for magthaverne, thi de kunne næppe have været i tvivl om, hvad han fandt rædsomt i deres haver. Det kunne de med al ønskelig tydelighed læse i hans værker. Han gjorde det, fordi det ville svække virkningen af beskrivelsen, dersom han hele tiden skulle beskæftige sig med det negative. Han gjorde Fredensborg til et propagandanummer, til et eksempel på, hvordan man kunne kvikke sin gamle have op til at være i rimelig overensstemmelse med den nye smag. Det stred imod Hirschfeld's økonomiske sans at rydde disse gamle haver, og som han skrev, det varer jo mange år, før man atter har fuldvoksen natur. Man skulle, som englænderne, analysere sit område og bemærke sig dets fordele og ulemper. Hirschfeld mente, at havekunstneren har pligt til at forskønne naturen og om nødvendigt skjule det ubehagelige.

For enhver pris måtte intet være klippet. Dog kunne han acceptere en hæk, hvor der var rimelig begrundelse for dens tilstedeværelse, altså når den skjulte et uheldigt element i haven.

Statuer og bygninger skulle springe ud af stemningen på stedet; selv et mesterværk kunne han ikke acceptere, dersom det var anbragt et forkert sted. Han var en stor beundrer af Wiedewelt, men han kunne ikke beundre de 8 skulpturer i Slotsalléen, thi de stod ude i haveområdet, og der skulle skulpturer stå enkeltvis, aldrig maset sammen som i et galleri. Dog fandt Hirschfeld Nordmandsdalen genial; sammen med The Elysian Valley på Stowe, England, fremhævede han den som eksempel på, hvordan den slags kunne gøres med succes.

Desuden kunne han ikke acceptere stillestående, umotiveret vand, obelisker, triumfbuer og skrækelementer, ikke engang en Herkules. Han accepterede heller ikke labyrinter, da sådanne skræmmer folk, de føler sig fanget. Af inventarielister og andre beskrivelser ved vi, at nævnte elementer fandtes i haven ved Fredensborg, men Hirschfeld forbigik dem i tavshed.

Udover det store hovedallésystem, halvcirkelpladsen og Indhegningsalléen, der er mere eller mindre bevarede samt Nordmandsdalen og Skibsbakken, er idag intet tilbage af den have Hirschfeld så i Fredensborg i 1780.

Stod man på slottets havetrappe, havde man til begge sider de to sydligste cirkeludsnit opfyldt af gange og lave klippede hække samt hist og her jordbærbede; det var meget tydeligt ikke Hirschfeld's smag. Disse lave hækområder var mod haven afgrænset af 2 rækker linde.

Området nærmest huset var prydet af Wiedewelt's dejlige statuer og ud mod Norge- og Danmarkmonumenterne var græs, og dette fortsattes ned mellem alléerne i Slotsalléen mod nord og åbnede for en skøn udsigt.

Mere værdige omgivelser kunne et kongeligt slot ikke have.

Det var græsset, monumenterne og perspektivet, der fik rosen. De 8 statuer i alléen blev kun nævnt i forbifarten. Den rædsomme triumfbue af træ, der vitterlig stod midt i udsigten halvvejs nede i alléen, blev ikke nævnt.

Hirschfeld betegnede halvcirklen som en forplads. En sådan er et nødvendigt overgangsled mellem bygning og have. Udenfor forpladsen er per definition have.

Han fortalte os, at haven virkede som en samling af skove med åbne områder imellem. Det virker, som om haven var præget af samlinger af kæmpemæssige ege og bøge og at pladsen imellem var optaget af lav ungskov. På Hirschfeld's vandring gennem haven fortalte han igen og igen om nåletræplantninger, men de prægede åbenbart ikke helhedsindtrykket.

Men hvor er idag de bedagede ege og bøge, der prægede haven? Bøgene kan naturligt nok ikke være der, 200 år senere, men hvorfor er der ikke en eneste ældgammel eg?

Det ældste træ i haven synes at være det sydligste egetræ i Egealléen i dronningens have (Særhaven). Derudover kan jeg i hele området kun finde gamle ege mellem Hidsepladsen og Slotsalléens nordlige ende (3 stk.), på Hidsepladsen, nord for Hidsepladsen, i området mellem Eremitagepavillonerne og Tusinddalerhøjen samt resten af Egealléen i Særhaven. Alle synes af nogenlunde samme alder.



Egealléen øst for Horsedammen. Foto J.L.

Kun i området mellem Hidsepladsen og Slotsalléen omtalte Hirschfeld ærværdige ege, ikke på Hidsepladsen og ikke nord for Hidsepladsen og heller på de øvrige nævnte pladser; han nævnede i det hele taget ikke ege disse steder, altså har de ikke været særlig prægende for områderne.

Dette er ikke særlig mærkeligt. Hidsepladsen blev anlagt og beplantet tidligst i 1720'erne. Egene der kan højst have været 60 år i 1780. Hirschfeld bemærkede kun en labyrint på Hidsepladsen med et grønt lysthus på en høj i midten, altså har et buskværk præget arealet.

Egene nordvest for Hidsepladsen stammer formodentlig fra en nyplantning Christian VI omkring 1738 beordrede i sin nye fasangård, altså ca. 40 år gammel, da Hirschfeld så den.

Om Egealléen i Særhaven er fremsat den teori, at den skulle stamme fra Østrupladegårds tid. Den lå på stedet inden Frederik IV begyndte at bygge. Muligvis har egne dannet afgrænsningen mellem gårdens frugthave, "bomhave", og kongens hestehave. Hele området vest for denne allé og nord for Ridealléen (cirka) tilhørte gennem hele Østrupladegårds tid kongen. Indtil Fredensborg byggedes, var det en stutterivang, derfor "Horsedammen" på Egealléens vestside. Egetræerne her kan muligvis have været omkring 100 år, da Hirschfeld besøgte haven.

Kan de gamle ege være gået til grunde i den kraftige opvækst? Muligvis, men Hirschfeld nævnede bedagede træer i Fasangården; og på



Dronningebakken set fra Skipperalléen, d.v.s. fra sydvest. Foto J.L.

vej fra Fasangården til Dronningebakken omtalte han en stor plads prydet af bedagede træer. Ingen af stederne synes der at have været underskov. Egene, der står her idag, synes ikke at være over 200 år.

Min tanke er, at alle de bedagede ege, ligesom de velvoksne ege, Hirschfeld så i 1780, er fældet omkring 1810 for at skaffe tømmer til en ny flåde. En sådan befaling ville være fuldt i overensstemmelse med det indtryk, man har af Frederik VI's iver efter at genrejse sit land efter katastrofen i 1807. Hvis man vil være onskabsfuld, er det også i overensstemmelse med, at Fredensborg altid forblev udenfor samme konges interessesfære.

Når dronning Margrethe om sommeren forlader Fredensborg, er hendes særhave åben for offentligheden. Man kan da ved at tage fantasien til hjælp prøve at følge Hirschfeld på et lille stykke af hans vandring. Han gik ned ad den ret vestløbende allé, Ridealléens fortsættelse mod vest, den var som alle de øvrige alléer, undtagen Ridealléen græsbevokset, og det så ganske ud som om denne lange græsflade styrtede sig midt ud i søen.

På højre hånd havde han Fasangården, der var fuld af alle slags fuglevildt. År efter år bragte den svenske fugleleverandør, Güntelberg Abel, læs efter læs af alle mulige slags levende fuglevildt. Området var indhegnet, men der voksede store smukke træer og der gik en tæt lindallé op til Fasanhuset. Fuglene må være holdt stækkede ellers ville de være fløjet bord. I dag står een lind tilbage. En gartner fortalte mig, at der havde været to linde i hans unge år. Det må have været de sidste rester af alléen op til Fasanhuset.

Hirschfeld fulgte alléen ned til det sted, hvor gangen i dag krydser alléen. Dengang løb på dette sted en lille vej til venstre ind mellem skovstykker, den endte i en stor plads. Fra denne plads afgik en vej til højre, der havde forbindelse med havens øvrige stisystem. Ligeledes afgik en vej til venstre, der førte ud af haven. Den må formodes at have fulgt Egealléen.

Den store plads var prydet af lindegange og nogle bedagede skovtræer. Idet han gik over pladsen så han en dam til venstre (Horse-dammen). Han fortsatte mod sydvest forbi et lavt bousquet, hvorfra skønne lærketræer ragede op. Lidt længere fremme på samme side lå et lysthus, derefter havde han på højre hånd Dronningebakken. Vejen fortsatte ned ad skrænten gennem en nåletræplantning for at slutte i Indhegningsalléen.

På toppen af bakken stod et bedaget bøgetræ. Det strakte sine grene højt mod himlen; under det var dannet et lysthus af unge lindes flettede grene. Rundt om løvhytten en lille forplads kranset af lave ligusterbuske, derefter faldt Dronningebakken i 3 afsatser; de to øverste afsatser var bevokset med Malva, sikkert rosenkatost eller muligvis moskuskatost; disse katost-arter blev længe brugt i store haver.

På nederste afsats unge lærketræer. Disse lærketræer kan næppe have været over 15 år gamle, idet von Langen indførte denne træart i Danmark. Von Langen blev hidkaldt af Frederik V i slutningen af 1763.

Fra løvhytten var der en betagende udsigt. Hirschfeld beskrev den således:

Smukkere kan en udsigt over skovkroner ikke være. En sælsom overraskende blanding af former og farver. Spidserne af graner, brede bølger af bøge, sitrende birkeløv og faste egeblade. Helt i det fjerne ses en strimmel af søen inden tilgrænsende skove hæver sig.

D.v.s. at skoven på denne side af søen har været lavere end i dag, thi i dag kan man ikke skimte søen. Hirschfeld så imod sydvest.

Gennem hele haven løb i en brudt halvcirkellinie den store, gamle kastanieallé. Hirschfeld beskrev, at den fulgte terrainet op og ned og skabte dejlige perspektiver. Til forskel fra denne, var der en ny, ung kastanieallé, der gik fra Eremitagen til nordenden af Slotsalléen. Den gamle kastanieallé var plantet af hofgartner J. C. Krieger.

Jens Østergård har udforsket indførslen af hestekastanie til Fredensborg (4). Der ankom som følger: 1721 - 200 stk., 1723 - 973 stk., 1727 - 100 stk., 1728 - 30 stk. og 1730 - 478 stk. Hirschfeld fortalte, at han foruden de ovennævnte rene kastaniealléer, så hestekastanie i Indhegningsalléen, hist og her, og også delvis i den allé, der går på østsiden af Ballonpladserne. Til disse alléer må de nævnte sendinger af hestekastanie være brugt, men sendingen i 1723 synes så stor, at der må være plantet kastanier andre steder også. Den unge kastanieallé må være plantet langt senere, ellers tror jeg ikke, at Hirschfeld ville have skelnet så skarpt mellem den gamle og den nye allé.

To af havens gamle hovedalléer var specielle efter Hirschfeld's beskrivelse: Ridealléen og Eremitagealléen.

Ridealléen fra slottet mod øst var trebanet og uden græsbevoksning. På hver side af alléen løb en vej, der mod skovens vildnis var kantet af hække. Også i dag er denne allé anderledes. Måler man bredden, viser det sig, at afstanden mellem trærækkerne kun er 4,5 m, i de øvrige alléer er afstanden 6,5 m. Måske er denne allé havens ældste allé.

Da Hirschfeld gik ned ad Eremitagealléen, bemærkede han, at udsigten udmærkede sig ved, at man på den anden side af søen så en lys kornmark, der strakte sig op i skovens mørke masse. Det har nok ikke været en kornmark, men tørt gult græs. Men det interessante er, at Hirschfeld, uden at vide det, klart konstaterede, at man på det tidspunkt endnu kunne se den udhugning op igennem Pibervangen, som Frederik IV lod foretage i 1726. Den gamle Gram forestod arbejdet og havde megen møje med at fokusere udhugningen nøjagtig på Eremitagealléen, idet kongen havde befalet, at denne skulle fortsættes på den anden side af søen. Anlægget kan endnu spores ca. 900 m op i skoven i form af dæmninger og gennemgravninger (5).

Arbejdet forårsagede mange gætterier mellem godtfolk på den tid. Nogle mente, at kongen ville bygge en bro over søen, andre, at vejen skulle fortsættes helt til Tisvilde. Jeg tror, at kongen blot ville drage tanken og blikket langt bort i det fjerne. Det må jo være lykkedes til fulde, når Hirschfeld over 50 år senere reagerede efter hensigten.

Også på anden måde var denne allé speciel. Den er udlagt i en sådan retning, at solen går ned midt i alléen den dag, de lyse nætter begynder og den dag de slutter. På det nyeste kort opmålt af Landinspektørernes Luftfotoopmåling kan konstateres, at alléerne mod vest ikke holder strengt 30° afstand, således som de østgående.

Et udateret kort i Frederik V's Atlas viser, at de vestgående veje mod søen, den nord-sydgående vej og Ridealléen var anlagt på et tidligere tidspunkt end de to nord-østgående alléer. Den nord-sydgående vej var den gamle vej fra Emstrup (Endrup) mod syd. Da slottet blev bygget tværs over vejen måtte en bom og et ledvogterhus, Dalenborg, til for at tvinge bønderne til at køre udenom ad en dertil nyanlagt vej (6).

Foruden Dronningebakken omtaler Hirschfeld med begejstring endnu to positioner: Sneglebakken og Tusinddalerhøjen.

Hirschfeld stod på Tusinddalerhøjen med ansigtet mod søen. Han gav følgende beskrivelse.



Udsnit af udateret kort nr. 11 i Frederik V's Atlas. Kgl. Biblioteks Kortsamling. Udsnittet viser placeringen af Fredensborg Slot eller det "lysthus", der lå på stedet i en årrække inden Frederik IV byggede slottet. Den sydgående vej gennem Emstrup (Endrup) er indkorporeret i haven. Ridealléen er anlagt, ligeledes er de tre udhugninger mod søen foretaget

I midten hæver sig et smukt lysthus i form af et rundt tempel af trillage. (Bemærk, der nævnes intet om en høj). Denne bygnings beliggenhed er vidunderlig. Til begge sider løber to små alléer med afvekslende lind og lærk. Den ene mod en siddeplads under en eg, den anden mod midterste hovedallé. Bagud ses en lindegran-allé med udsyn til den ovenforliggende Fasangård. Foran sig har man den herlige udsigt til søen, i hvilken den ovenfra kommende lindegran-allé synes at styrte sig. Bag det lyse vand sortner skovens store masse. Fra lysthuset ses til alle sider, mellem tilgangene, mørke nåletræslunde. Går man ned ad alléen, mod søen, kommer man straks til en vej, der til højre løber langs randen af en af disse lunde. Man får øje på en buste af Frederik IV i hvidt marmor. Den hvide farve har en god virkning mod de mørke træer.

Fra denne buste fører en lige vej ned gennem et vildnis af nåletræer, mellem hvilke unge ahorns lyse blade danner en fortræffelig kontrast. Den lange, lige, dunkle, stadig natlige vej falder uventet ind i et parti af glans og skønhed. Her åbner sig en stor plads, der fra skoven sænker sig mod søen, hvis lyse masse stråler op fra dybet. Pladsen er øverst prydet af græs, blomster og lyse lindegange. Nede ligger to pavilloner på kanten af højdedraget før det endelige fald.

Endnu engang vil vi prøve at følge Hirschfeld på hans vandring. Det er lidt svært, da der ikke findes en officiel sti, men dog en trampet sti, der tager sin begyndelse et sted bag Vinhøstmonumentet. Den sti, vi skal søge at følge, er den forsvundne allé kantet med linde og nåletræer, der løb i nordøstlig retning fra nordøsthjørnet af slotsbygningerne. Et sted bag Vinhøstmonumentet begynder den trampede sti. Den passerer en stor, gammel hassel af en lidt speciel vækst. Stien går hele tiden lige ud. Man passerer en meget svag forhøjning. Her så Hirschfeld en kolossalstatue af billedhuggeren Grund, forestillende Merkur afhugger Argus hoved. Hirschfeld så den straks, da han trådte ind i alléen, men da han nåede hen til statuen, tav han om motivet, da han ikke kunne lide skrækelementer.

Han fortalte, at på venstre side af stien var en beplantning fortrinsvis af ege. Lige efter højen var på højre hånd en yndig egelund, hvor igennem løb en sti ind i et ganske fortryllende område. Men vi følger ham stadig lige ud. Efter egelunden på højre side så han en tæt bevoksning af nåletræer med overstandere af birke med malerisk nedhængende grene. Det samme hændelsesforløb har man i dag, men det er ikke de samme træer. På venstre side fortsatte egene lidt endnu, derefter kommer en svag fordybning. Hirschfeld skrev:

Derefter en lys åbning bestående af en lille lavtliggende plæne. Umiddelbart op til denne støder en sammenfiltret tykning så lukket af nåletræer, at der hersker et natligt mørke, idet alle solstråler holdes ude.

Her er stadig spredte nåletræer og man finder en meget stor, gammel rødgran, der muligvis kan have været ung, da Hirschfeld gik forbi. (Mærket med + på skitsen).

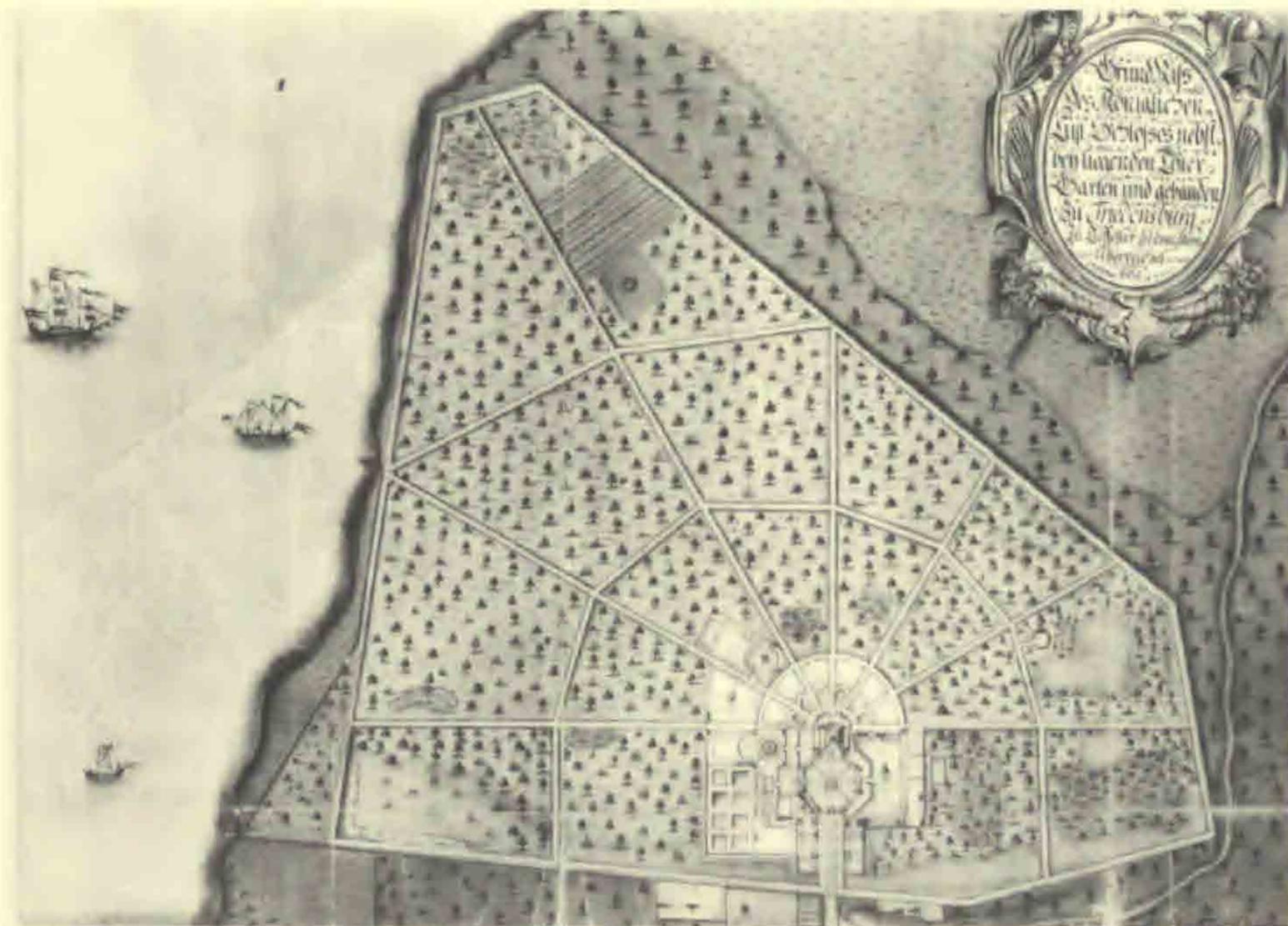
Hirschfeld fortsatte ret ud i Indhegningsalléen, som han fulgte et kort stykke til venstre indtil Slotsalléens udmunding. Da han så op i retning mod slottet ad denne hovedallé, havde han, helt op til hvor den krydsede den store kastanieallé, en tæt nåletræbevoksning, vist nok med overstandere. I dag har man også nåletræer her.

Han fortsatte et lille stykke videre ad Indhegningsalléen. Her smuttede en slynget sti ind. Denne sti kunne enten følges i et sving til venstre, hvorved man kom ind i den nys omtalte kølige nåletræsbeplantning eller man kunne dreje til højre og følge Hirschfeld:

En yndig slyngende sti snor sig mellem jasminbuske gennem et vildnis af alle slags træer. Ad denne sti kommer man til Sneglebakken, der er en smuk rund bakke med jævne skråninger, kronet af meget høje bøge. Rundt om bakken herlige træer og buske. Det kan ikke være smukkere og mere malerisk. Alt er tæt og lukket og dog frit og yndigt. Kun en enkelt lille åbning mod markerne udenfor. Mod nord ses nede til venstre et lille græsstykke. På denne side falder bjerget stejlt. Man ser ned i et busket dyb. Dette dyb, de høje bøge på bjerget og den skyggefulde omkreds, den højtidelige ensomhed, der hersker her, alt forener sig til at danne et sæde for alvorlige betragtninger.

Man kan endnu særlig med et tyndt lag nyfalden sne, ane forløbet af sneglegangen.

Hirschfeld vier megen plads på at beskrive den sydøstlige sektion af haven, men i dag er der intet tilbage, hvorpå der kan heftes en beskrivelse. Kun Diana står der endnu, umotiveret og forladt. Hun dannede engang et samlende midtpunkt i hele området. Helt nede fra nys omtalte skråallé kunne man se hende, og i den Plessenske Plantage var hun et fixpunkt.



Udsnit af grundrids af Fredensborg Slot og Dyrehave tegnet af Friederick Ernst Leitloff, Januar 1737. Frederik V's Atlas, Kgl. Biblioteks Kortsamling. Heraf ses den have Frederik IV og Hofgartner Krieger anlagde. Desuden ses det område nord for Hidsepladsen, der kan være "den nye fugleherde"

Endnu mindre har man at hefte Det kvadratiske anlæg ved Esrum sø på. Fra gamle planer ved man, at det har ligget der, men ingen kunne fortælle, hvordan det havde set ud.

Jeg vil nedenfor citere min udlægning af Hirschfeld's beskrivelse af anlægget, men går man ud på stedet og prøver at lægge anlægget på plads, er det en gåde, hvordan (og hvorfor) et så stramt anlæg har kunnet placeres i dette terrain. Hirschfeld's iagttagelser var som følger:

Man fortsætter (i nordvestlig retning) tværs over kastaniealléen (den unge) gennem et vildt buskads, hvorefter man står ved en stor smuk granlund, der strækker sig ned ad skrænterne.

Idet man vil gå op langs udkanten på denne side af nåletræslunden, får man over den buskede forgrund et prægtigt udsyn til en del af søen, bag hvilken skoven hæver sig. Fra højre løber flere veje ud af lunden ind i det ovenfor tilgrænsende område. På den lige vej, der løber fra denne side af lunden, ser man i dybet foran dig ved krattet en rå stensøjle med en buste (Margrethe søjlen). Foran denne en stol af vild kampesten. Nærmere, før søjlen, går en sti til venstre. Lige til højre herfor har man en mindre (= lavere) nåletræslund, der hæver sig op ad bakken.

Denne lund må være plantet senere end det kvadratiske anlæg.

Helt nede fra søjlen udløber en sti, der fører herhen (åbenbart til samme område, men på den anden side af nævnte lavere nåletræslund). Følger man denne sti, har man snart til højre igen udsyn til en rå stensøjle, der hæver sig fra en sjuget sammensat sokkel. (Forblommet Antik). Her tilvinker den spadserende en herlig hvileplads. Man er ganske nær søbredden med et smukt udsyn til skoven på den anden side. Bølgerne bruser nede i dybet og det suser oppe i bøgenes kroner, en majestætisk koncert. Stien slynger sig herfra langs randen af skrænten og drejer til venstre op i den sidst omtalte nåletræslund og derfra tilbage i den unge kastanieallé. Fortsætter man til højre langs med den nederste kant af den høje nåletræslund (fra vejen, der fokuserede på søjlen med stolen) har man til venstre et vildnis af alle slags buske. Man hører søens larm og ser den af og til i glimt.

Dengang var hele haven indhegnet med rækværk, også på søsiden. Mærkelig nok omtalte Hirschfeld ikke Indhegningsalléen, men den må også have taget udsynet.

På hjørnet af nåletræslunden forvilder vejen sig ned i den rå skovegn. Fortsætter man om hjørnet langs kanten af nåletræslunden, har man på venstre side igen et tykt krat. Ved øverste hjørne af nåletræslunden, kommer en meget dunkel vej til syne. Den er omgivet med unge nåletræer og slynger sig mellem høje skyggefulde træer ned ad bakken. Den falder ind i den yderste hovedallé i dennes nederste ende.

Det eneste holdepunkt man har, når anlægget skal placeres i terrainet, er den rampe, der førte hovedaksen ned til søen. Den kan ganske svagt anes, særlig når der er faldet et tyndt lag sne. På grund af buske og træstammer kan det ikke konstateres med sikkerhed, men rampen synes at fokusere på Christian VII's Hvile, der af gode grunde ikke lå der, da anlægget blev plantet. Går man op ad rampen ind i det tidligere anlæg, bliver man ganske forvirret, det ligner en udgravet rævegrav.

Nåletræsplantninger så Hirschfeld mange steder. Det er endnu lidt af en gåde, hvorfra alle disse nåletræer kom og hvem, der plantede dem. Men vi ved, at en del af en sending af nåletræer, som fuglefængereren Güntelberg Abel bragte fra Sverrig i november 1757, blev plantet

på Margrethebjerget nord for Hidsepladsen. Hirschfeld så disse som en høj og mørk nåletrælund. I dag står på samme sted en del douglasgran, men de er af en langt senere dato. På skrænten ned mod alléen står enkelte gamle rødgran. Det er måske børn af den oprindelige plantning.

Iøvrigt er det synd, at disse nåletræer er plantet her. Da Frederik IV lod Hidsepladsen anlægge, befalede han, at siden mod søen skulle afgrænses af et stakit. De øvrige tre sider blev afgrænset af et plankværk med kikhuller i. Frederik ønskede åbenbart at dvæle ved udsigten til søen, når han stod i lysthuset på højen i midten. Dronningen og gæsterne morede sig med at se på det blodige skue, der udspillede sig på pladsen. Som Hakon Lund udtrykker det, det var den tids TV.

Slutning

Grunden til, at der i dag næsten intet er tilbage af denne smukke have, som har kostet så store summer og krævet så meget mandearbejde, må søges i, at Christian VII overlod slottet og haven til enke-dronning Juliane Marie. Dronningen skulle selv udrede alle vedligeholdelsesomkostninger.

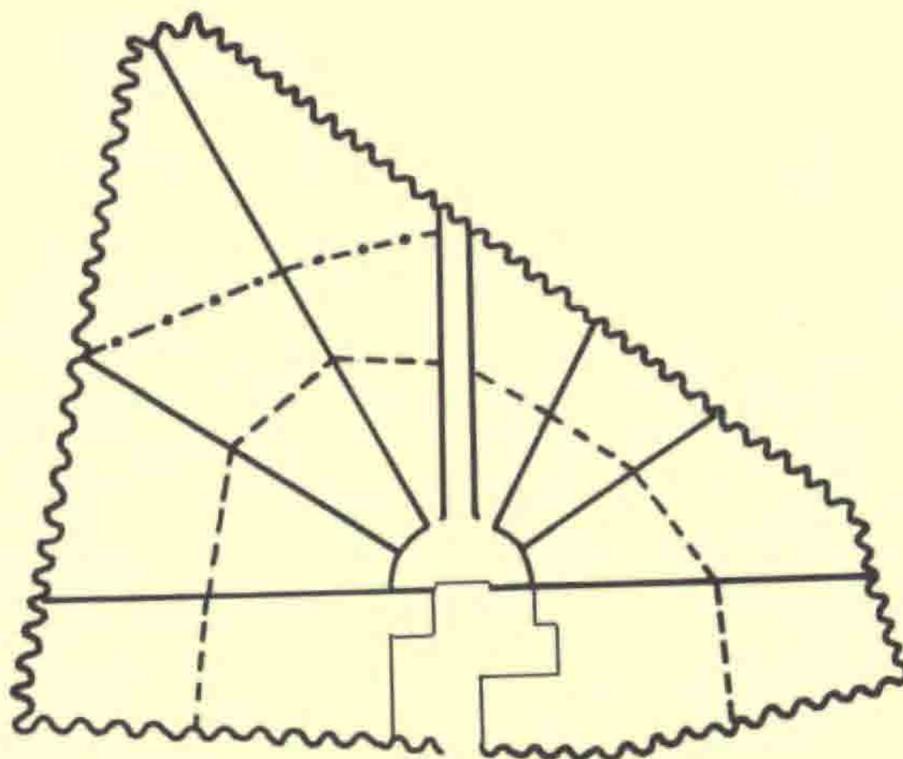
Det kneb allerede stærkt i årene 1766-1772, men da dronningen efter Struenses fald blev landets egentlige magthaver, fik hun atter rigelige midler, men ikke arbejdskraft i form af udkommanderede soldater. Hendes største interesse var slottet, hvorfor de fleste midler blev anvendt på dettes forbedring. Haven derimod blev, så vidt man ved, ikke videreudviklet, skønt Hirschfeld synes at antyde noget sådant.

Da kronprins Frederik 1784 ved sit kup overtog magten i landet, var alle midler med eet slag væk. Fire skulpturer, der var bestilt hos billedhuggeren Grund til supplering af samlingen i Nordmandsdalen, blev for altid stående på hans atelier, thi der var ingen midler til at betale dem. Havens vedligeholdelse blev atter indskrænket til det mest nødvendige og var allerede ved dronningens død i forfald.

Efter Juliane Marie's død i 1796 overgik de skovbevoksede områder til forstvæsnet, medens en gartner fik ansvaret for haveområderne. De kompetancestridigheder, der opstod af denne ordning, gjorde ikke situationen bedre for haven.

Rudolph Rothe omlagde haven før midten af 1800-tallet, desværre uden at være sig et historisk ansvar bevidst. Havde han taget Hirschfeld's beskrivelse frem og læst den, kunne han sikkert have genskabt denne dejlige have. Stumperne af Krieger's alléer står der jo endnu i dag; de kunne have stået der i deres fulde udstrækning.

Når Hirschfeld var så begejstret, ville vi andre nok også have været tilfredse. Men sådan er der så meget, der er blevet ødelagt indenfor de sidste hundrede år, og det ser ud til, at vi stadig ikke er blevet klogere.



~~~~~ VINDHEGNINGSALLÉ  
 - · - · - DEN UNGE KASTANJEALLÉ  
 - - - - DEN GAMLE KASTANJEALLÉ  
 ————— HOVEDALLÉERNE

Planen viser den seneste opmåling af haven ved Fredensborg Slot, foretaget af Landinspektørernes Luftfotoopmåling, 1973 (?). Tilhører Inspektoratet for de kgl. Haver

#### Noter

1. Hirschfeld, C.C.L.: Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst. 1773. Leipzig.
2. Hirschfeld, C.C.L.: Theorie der Gartenkunst. 1775. Leipzig.
3. Hirschfeld, C.C.L.: Theorie der Gartenkunst I. 1779. Leipzig.
4. Østergård, Jens: Hestekastanien. Horticultura. 1957. 11, 7, 107-111.
5. Danske Vitruvius II, s. 65, og Jan Steenberg: Fredensborg Slot. 1969. S. 82.
6. Seeger, V.: Fredensborg. 1915. S. 21.
7. Annie Christensen, hortonom 1979, licentiatstuderende fra 1980 med Havekunstens historie som hovedfag.  
Afsnit trykt med petit er en tolkning af C. C. L. Hirschfeld's tekst.

#### Litteraturliste

- Lund, Hakon: De kongelige Lysthaver. 1977.  
 Meier, F.J.: Efterretninger om Fredensborg. 1880.  
 Seeger, Valdemar: Fredensborg. 1915.  
 Seeger, Valdemar: Østrup. 1926.  
 Steenberg, Jan: Fredensborg Slot. 1969.

## FREDERIK V's HOBBY: HAVEN VED FREDENSBORG SLOT

*Af Annie Christensen*

Frederik V's kammertjener Jessen samlede under sin tjeneste oplysninger om kongen med det formål at skrive dennes historie. Under notaterne om Fredensborg finder man om slotshaven: "--- Daadyr, ere nu alle efter kongl. behag udjaget, fordi, som mand mener, ung skov der skal opelskes af hessel og elle til Nagtergalers boepæl som ikke hidtil der har vildt opholdt sig ihvor ofte stedet med samme er bleven forsynet". (1). Af notater i Rentekammerets arkiver ang. Skov- og Jagtvæsen finder man, at vildtet blev søgt udjaget to gange i juni 1752 og atter i 1753, hvorefter resten blev skudt.

Folk mente altså, at kongen ville opelske en skov. For at prøve at få klarhed over, hvad kongen egentlig foretog sig i sin have, har jeg gennemgået Partikulærkammerets regnskabsbilag for årene 1752 til 1766, det år Frederik V døde (2).

Partikulærkammeret administrerede kongens egne udgifter, hvorunder hans havehobby hørte, såvel planter som billedhuggerværker og arbejdskraft. Jardins, Wiedewelts og Grunds arbejder i haven er ofte tidligere behandlet af kunsthistorikerne. Er det mon muligt at få et billede af plantevalget og anlægsarbejdet? Erik Pontoppidan skrev i Den Danske Atlas, 1764, at det var ganske umuligt at danne sig et indtryk af haven, da den var under omlægning. 16 år senere, 1780, i forsommeren, besøgte C. C. L. Hirschfeld haven og gav en detailleret beskrivelse (3).

Ved at sammenholde de fundne regninger med Hirschfelds beskrivelse og de holdepunkter billedhuggerværkernes opsætningsdata giver, mener jeg at kunne give nedenstående billede af havens udvikling.

1753

I året 1753 leverede planteskolen Gross Ravensburg en del forskellige frugttræer. Denne planteskole var beliggende lige udenfor Nørreport på Store Ravensborgs jorder og var ejet af J. G. Behrendts.

Samme år leveredes fra Jean Kreps i Haarlem hvide og røde fyldte roser samt diverse løg.

1754

I 1754 leveredes løg fra Holland.

1755

7. november 1755 skrev slotsgartner Döllner til overjægermester C. C. von Gram og udbad sig 5-6 skæpper agern til udsåning, da han ikke havde nok.

I tiden 13. oktober til 26. november havde slotsgartneren hjælp af 12 daglejere til at grave riller til udsæd af vilde træer bl.a. eg.

21. november må han have fået afslag fra Gram, thi i regningen på daglejernes løn, skrev han, at gravearbejdet var gjort, men der var kun sået, så vidt frøene strakte.

1756

Den 9. marts 1756 leverede Gross Ravensburg frugttræer og 1800 toårige hollandske aspargesplanter.

26. september 1756 sendte slotsgartneren et Pro memoria til overjægermester von Gram, der meddelte, at kongen havde udstedt befaling om, at der skulle anlægges en plantage eller "Pousqvete" (det må være et bousquet, han mener) i lysthaven.

Han rekvirerede hækbøge og linde i 2 størrelser til buegange. Han instruerede, at de opgravede hækbøge skulle leveres samme dag, så de ikke blev tørre, men blev plantet straks.

Desuden bestilte han frø af vilde træer og buske, særlig eg, til udsåning.

23. oktober s.å. blev et nyt Pro memoria underskrevet af mange personer. Det bekræftede Döllners, men desværre specificeredes avnbøg (hvidbøg), hvad slotsgartneren ikke havde gjort. Korrespondancen herom kom til at strække sig gennem hele 1757. Forstvæsnet erklærede, at de ikke havde avnbøg og heller ikke lind.

18. til 30. oktober 1756 satte Döllner 30 daglejere i gang med forberedelserne til plantagen.

5. november leverede planteskolen 140 linde i to størrelser; de 40 var 7-8 fod høje, resten "kleinere". I attesteringen nævnedes "til nye buegang" og "nye quartiers". D.v.s. at slotsgartneren har været klar over, at skoven ikke ville levere linde.

19 dage i november fortsatte de 30 daglejere med at arbejde i plantagen og haven.

Hirschfeld skrev, at han vandrede ned ad den ret vestgående allé, hvorefter han lige efter fasangården gik til venstre ind mellem nogle skovstykker og kom til en stor plads, der var prydet af lindegange og bedagede træer. Han gik tværs over pladsen og passerede derefter et lille bousquet og efter dette et lysthus, begge på venstre hånd.

Det må være her, de 140 lindetræer er anvendt.

Det påtænkte bousquet har måttet vente, til man fik bøgeplanterne.

I et brev til von Gram skrevet i februar 1757 meddeltes, at der skulle anlægges en plantage med bøgehække og i brev af 24. september nævnedes, at det var majestæten, der rekvirerede disse bøgehække. I disse breve specificerede Döllner klart, at han ønskede rødbøg. I de samme breve rekvirerede han atter frø af træer og buske og i september nævnedes kammerherre von Plessen som rekvirenten.

Ret øst for slottet ligger et område, der kom til at bære hans navn. Hirschfeld fortalte os, at den Plessenske Plantage var en tykning med mange udgange og at den var ganske mørk og tæt, sammensat af alle slags vilde træer.

Dengang var en plantage et område, der var plantet og gartnerisk vedligeholdt til forskel fra en skov, der var selvgroet. Kombineres Hirschfelds beskrivelse med gamle planer synes plantagen at være udlagt som et temmelig primitivt bousquet tegnet af en amatør; måske en ferieleg for kongen og hans kavalerer, måske de mange, der underskrev det andet Pro memoria. Hvad skal man ellers finde på, når det regner og er koldt.

Den 24. september 1757 leverede Gross Ravensburg 80 "Tannen" og 6. oktober 170 "Tannen". Planteskolen anvendte udelukkende betegnelsen "Tannen" (samt senere *Taxus*). Om "Tannen" dækkede ædelgran eller flere slags nåltræer er svært at sige. Hirschfeld anvendte også udelukkende betegnelsen "Tannen". Efter den tids sprogbrug kunne "Tanne" bruges om *Picea*, *Abies* og *Pinus* i flæng og på latin hed de alle (*Larix* og *Cedrus* incl.) *Pinus*.

De omtalte 250 træer har åbenbart ikke været tilstrækkelig til de anlæg, man havde planer om. Tilsyneladende har man derfor henvendt sig til den nye leverandør af fuglevildt til menageriet, Güntelberg Abel, og bedt ham om at bringe nåltræer fra sin svenske hjemegn.

I den nordlige del af vore tidligere svenske provinser groede rødgran og skovfyr vildt. 6. november bragte Abel 600 graner fra Birckhönnesgården og 15. november yderligere 400 graner samt 100 fyrretræer. Svenskeren var den eneste, der anvendte disse betegnelser, slotsgartner Carl F. Döllner kvitterede for "Tannen und Fickten-bäume". Han oplyste omhyggeligt, at træerne blev plantet: "I. i hjørnet ved Kirkeledhuset, II. ved høgeboerne ved alléen til vandmaskinen eller brummehuset, III. på bjærgtet i den nuværende fugleherde bag Hidsepladsen". Men han specificerede ikke, hvor fyrretræerne blev plantet.

I 1780 så Hirschfeld nåltræer I. omkring en fordybning i det sydøstlige hjørne af haven; grenene gik helt til jorden. II. Ved nævnte allé, Ridealléen, så han længst i øst 3 små nåltræslunde, hvoraf den midterste blev beskrevet som højere end de to andre, og i den Plessenske Plantage var også høje nåltræer. III. En høj mørk nåltræslund på skrænten nord for Hidsepladsen. Dermed har vi nogenlunde sikkert fået placeret disse 1350 nåltræer.

8<sup>e</sup> 1093 J<sup>r</sup> mit Königl. Kammer, Imp. 4. ar. 1758.

1758

# Aller Unterthänigste Rechnung

Im Ihre Königl. Mayst. Diensten, sohn an dem  
Gärtner und Hofmarschalck Carl Fried-  
rich Döllner nach Friedensburger Garten  
abfolgen lassen folgende Pflanzung und Pflanz-  
ung n<sup>o</sup> 1:

|                   |        |                     |   |        |       |   |       |
|-------------------|--------|---------------------|---|--------|-------|---|-------|
| 1757 d. 24 Septbr | 80 Stk | Tannen ä 1/2 fl.    | - | 13 fl. | 2 fl. | - | 1 fl. |
| - 6 Octbr         | 170    | Tannen ä 1/2 fl.    | - | 28     | -     | 2 | -     |
| -                 | 6      | Wien Auen ä 1/2 fl. | - | 1      | -     | 3 | -     |

Grossravensburg  
d. 2<sup>ten</sup> Decbr  
1757

Summa 43 fl. 1 fl. - 1 fl.  
Höchstens -

Das angeführte 250 Stk Tannen  
und 170 Stk Wien Auen  
sind geliehet worden, durch  
Festung Friedensburg d. 2<sup>ten</sup> Octbr 1758  
Carl Friedrich Döllner

Indem die obgenannte Summa an dem  
Königl. Kammern, unter dem  
Jahr 1758, durch alle an dem  
Königl. Hofmarschalck  
Christian d. 7<sup>ten</sup> Octbr 1758 -  
Moltke

43 fl. 1 fl.

app. d. 25 Octbr 1758

Regning fra planteskolen Gross Ravensburg på de første nåletræer. Slotsgartner Carl F. Döllner og hofmarskal Moltke har attesteret. Rigsarkivet

Til hjælp med at plante alle disse træer havde slotsgartneren 16 daglejere i tiden 20. oktober - 30. november. De brugte 24 spader, 6 hakker og 6 skubkærrer (trillebøre).

1758

Den 26. og 29. oktober 1758 leverede Gross Ravensburg frugttræer og 700 ipern (elm) samt 1200 hækbøge "von Sammen gezogne". De sidste år rekvirerede unge rødbøge fra skoven har åbenbart ikke slået til, eller man fik dem aldrig. Af ovenstående ved vi, at man havde brug for hækbøge både til bousquettet i vest og i plantagen i øst.

Det må bemærkes, at der dette år ikke leveredes nåletræer.

Der er anvendt extrahjælp i november bl.a. til at opgrave de udgåede "Tännen" på bjærget bag Hidsepladsen og til at plante unge valnødder, hentet på Hidsepladsen, "på den store plads ved rækværket, hvor der førhen var Tännen".

Hvis nævnte plads er ved Kirkeledhuset, er også disse gået ud, for Hirschfeld så en smuk åben plads med nåletræer på skrænterne.

1759

Den 17. april 1759 leverede Gross Ravensburg 100 linde og 1000 stk. "von Sammen gezogne Tännen".

Dersom man tænker nøjere over planteskolens leverancer af nåletræer, må man konkludere, at planteskolen har haft udsolgt i nåletræer i 1757 og straks har sået. Disse frøplanter har tidligst kunnet leveres i 1759, men de har ikke været af planteskolens sædvanlige kvalitet, da der blev taget forbehold i regningen.

I april, maj og juni assisterede skovfolk med "udrødning og forplantning af Taxus samt udrødning af birke i Coppelet" (den skovklædte del af haven). I brev af 3. maj meddelte skovfoged Mads Pedersen, at skovfolkene havde ryddet 3 skønne unge ege i menagerihaverne og at kongen med sine kuske og staldfolk hver dag troligt arbejdede med at plante taxtræer i stedet. Disse lod kongen hente i den store lysthave. Imedens udrodede skovfolkene et eller andet sted birketræer, hvoraf de tykkeste var så tykke som vognstænger. I deres sted skulle, når kongen var færdig i menagerihaven, plantes "unge granetræer".

Man kan ikke vide, om dette var rødgran eller ædelgran, da det ikke er sikkert, at skovfogeden var erfaren nok til at skelne disse fra hinanden.

Det oplyses i brevet ikke, hvor nåletræerne plantedes, men vi må gætte, at de blev anvendt i det kvadratiske anlæg ved søen. Det er, at dømme efter gamle planer, anlagt efter nøjagtig samme primitive mønster som Plessens Plantage. Det bærer overhovedet ikke præg af påvirkning fra Jardin. Derfor må det formodes at være anlagt, inden man i efteråret 1759 anmodede professor Jardin om at give forslag til havens forbedring.

Hirschfeld beskrev dette anlæg som en høj, smuk nåletræslund. Den eneste foruden lunden nord for Hidsepladsen, der betegnedes som høj, hvilket må tydes i retning af at den var gammel. Lunden nord for Hidsepladsen var mørk; den var plantet 2 år tidligere af ældre træer. Om Hirschfeld har kunnet konstatere denne aldersforskel, eller om det har været forskellige træarter, skal jeg ikke kunne sige.

I november 1759 ankom 1500 ipern (elm) fra Amsterdam og af bilag ses, at 12 daglejere i oktober gravede huller til elm i og omkring Hidsepladsen. De samme daglejere gravede riller til og såede agern i en ryddet birkeplantage. Rydningen af birkeplantagen blev foretaget af soldater fra 17. august til ca. 1. november; der medgik 50 økser og andet materiel. Bønder stablede i faune, som de plejede. De til såning nødvendige agern blev rekvireret fra skoven.

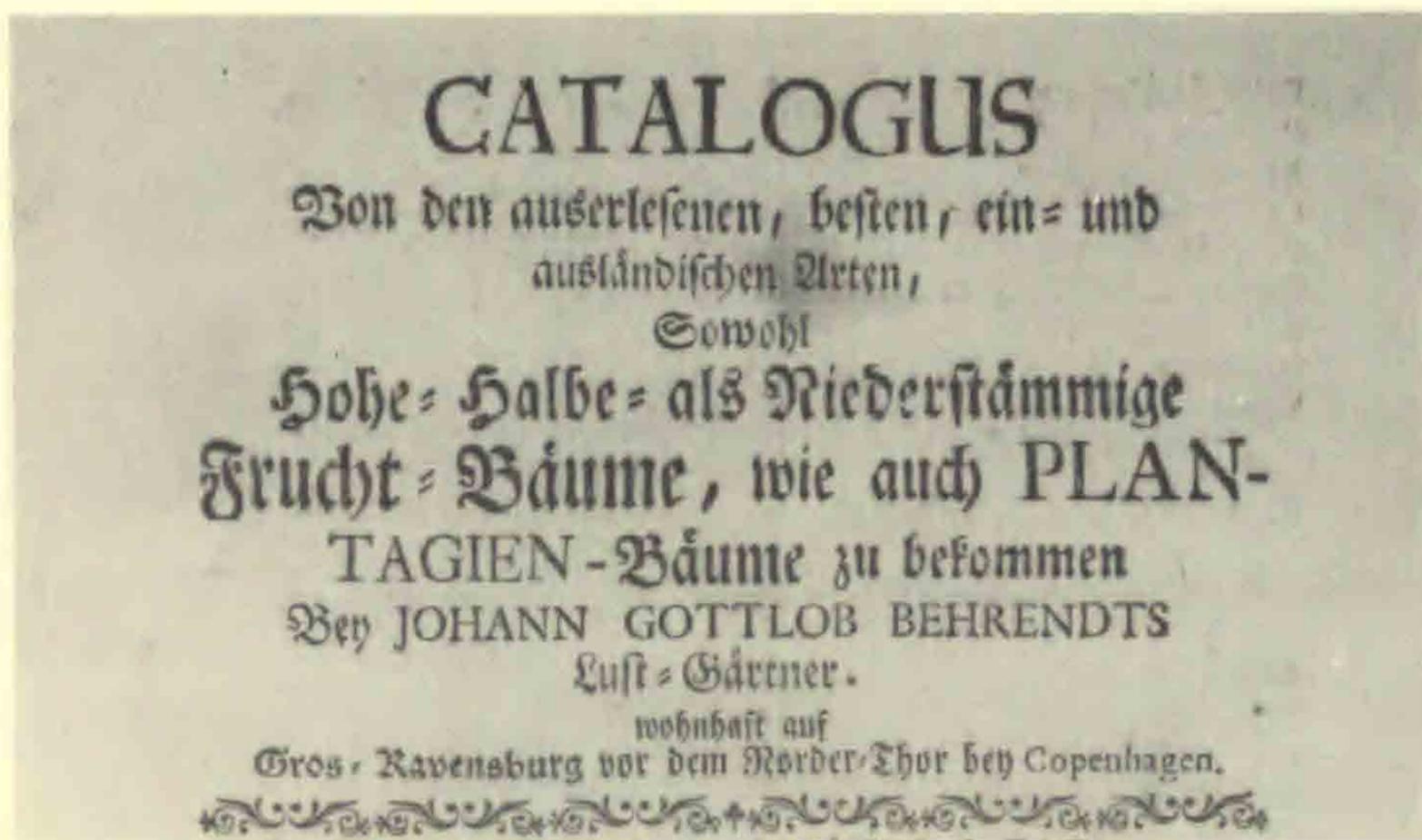
Udlægningen af Jardins store brede Slotsallé påbegyndtes i november 1759. Samtidig forøgedes den lille faste kommando af arbejdssoldater ganske betragtelig. Af regningerne ses at de gjorde tjeneste alle årets måneder. Det må betyde, at der aldrig var fred i haven, den kan derfor ikke have været til megen fornøjelse for hoffet i disse år.

Jean Kreps & Zonen leverede løg dette år, men de er ikke specificeret.

1760

12. maj 1760 leverede Gross Ravensburg 662 "Tannen" og modtog betaling for udgifterne i forbindelse med klarering af 1000 linde fra Holland.

16. maj leveredes 200 Tannen, 20. maj leveredes 300 Tannen.



Hovedet til planteskolen Gross Ravensburgs sortimentsliste, Rigsarkivet

Det ses af disse leverancer, at Slotsalléen blev plantet dette forår.

På kongens befaling forfærdigedes og leveredes 10 vandkander af dobbelt blik til vanding af træerne.

Hirschfeld fortalte os, at hovedalléerne, Indhegningsalléen, Gamle og Nye Kastanieallé, alléen gennem Nordmandsdalen og alléen fra Hidsepladsen op mod slottet var fritvoksende løvtræer. Men Slotsalléen samt øvrige alléer var skiftevis nåletræer og løvtræer. Tilsyneladende var alle de alléer, der var plantet fra 1760, mellemlantet med nåletræer.

Jeg har talt, at der står 226 linde i Slotsalléen; der må være anvendt et tilsvarende antal af nåletræer.

22. maj 1760 skrev Mads Pedersen, at skovens folk havde ryddet en ret så stor plads straks ved Eremitagen for både eg, bøg, birk og hassel, og at kongen nu sammen med sine kavallerer og "domistekker" assisteret af soldater og skovfolk var ved at plante "unge granetræer". Han tilføjede, at kongens egne kuske, vogne og heste bragte den bedste jord at plante træerne i og at de hver dag bragte vand at vande med.

Hirschfeld fortalte, at bag Eremitagepavillonerne lå en åben plads med græs, der mod øst var prydet af lindegange og blomster.

Det er muligt, at en del af lindene er anvendt til buegange og at den sidste af leverancerne af nåletræer er de "unge granetræer", man havde så travlt med at plante.

Man ser, at kongen i disse år selv tog ivrigt del i arbejdet i haven. Men i efteråret 1760 brækkede han benet og det er et spørgsmål, om han nogensinde fik sin fulde førlighed tilbage.

De fleste af de øvrige med nåletræer mellemlantede alléer var lindealléer, derfor må man tro at tiloversblevne linde er anvendt der. Hermed skulle alle de leverede nåletræer være placeret.

19. september leverede Jean Kreps & Zonen fra Haarlem diverse løg; af attesteringen ses, at de lagdes i blomsterhaven.

## 1761

23. marts 1761 afsendtes fra Jan Rosenkrantz, Elwaut, Haarlem, 1000 linde, 1000 hæk-iperne (elm), 6 buxbom-figurer (pyramider) og 4 kg engelsk græsfrø. Det ankom 14. april. Döllner kvitterede med en bemærkning, der viser, at lindene i hvert fald delvis burde erstatte de af gartneren i Ravensburg leverede, og der gives da også dekort i prisen. Mange af de sidste år plantede linde må være gået ud. Da de først ankom i midten af maj, lyder det ikke usandsynligt.

Ikke desto mindre var en tømrer fra 1. marts til 13. juni 1761 beskæftiget med at sætte stokke ved lindene i alléerne, så nogle må han da have haft at begynde med.

1. maj leverede Gross Ravensburg 310 Tannen, 5. maj 414 Tannen og 7. maj 100 Tannen.

Man kan spekulere over, om alle disse ujævne partier af Tannen er ensbetydende med, at leverancerne har fulgt arbejdsrytmen eller om det har drejet sig om forskellige arter. Prisen var den samme.

De anførte leverancer af Tannen er de sidste, der er regninger på. Fra 1757 til 1761 er ialt leveret 4336 Tannen til Fredensborg. Vi har fået placeret de 3350, dette giver mindre end 1000 træer til at beplante de store områder, Hirschfeld angav med nåletræer; det kan umuligt have været tilstrækkeligt. (Man bedes venligst studere skitsen).

Desuden kan det af havens anlægshistorie ses, at Tusinddalerhøjen, Ballonpladserne og Nordmandsdalen først blev anlagt 1763-1765 og de dertil knyttede plantninger af nåletræer er næppe plantet, før anlæggene var i hvert fald delvis færdiglavede. Alene opsætningen af kolosserne har krævet plads.

Man må da spørge sig selv, hvorfra de senere nåletræer er kommet. Leverancerne fra skoven er ikke optaget i Partikulærkammerets regnskaber, kun af og til kørselsregningerne og betaling for opgravning.

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p style="text-align: center;">*****</p> <p style="text-align: center;"><b>11. Plantage-Bäume</b></p> <p>Ipern-Bäume von 3 a 4 Zoll dick,<br/>das Stück zu</p> <p>dito " " von 5 a 6 Zoll dick,<br/>das Stück zu</p> <p>Grosbletterichte Linden-Bäume<br/>von 4 a 5 Zoll, das Stück 2 ml.</p> <p>dito " " von 7 a 8 Zoll dick,<br/>das Stück zu 4 ml.</p> <p>Castanien equinae, a Stk. 1 ml. 8 f.</p> <p>grosse Art Weische Nüsse,<br/>das Stück</p> <p>Ahron Bäume von 4 a 5 Zoll dick,<br/>das Stück zu 1 ml. 8 f.</p> <p>Aeschen-Bäume, st. 10. 14. 16 f.</p> <p style="text-align: center;">*****</p> <p style="text-align: center;"><b>12. Taxus Pyramiden.</b></p> <p>Wohlgezogene u. dichte bewachsene<br/>nach ihrer Größe.</p> <p>von 3 Fuß hoch, das Stück 2 ml.</p> <p>4 a 5 Fuß hoch, das st. 4 ml.</p> <p>6 a 7 Fuß hoch, das st. 6 ml.</p> <p style="text-align: center;">*****</p> <p style="text-align: center;"><b>13 Palm- oder Bux-Bäume<br/>zu Hecken oder Pyramiden.</b></p> <p>Von 2 Fuß hoch, das Stück 2 ml.</p> <p>3 Fuß hoch, das Stück 3 ml.</p> <p>4 Fuß hoch, das Stück 6 ml.</p> <p style="text-align: center;">*****</p> | <p style="text-align: center;"><b>14. Diverse Bäume zu<br/>Hecken.</b></p> <p>Platte Laris von 3, 4 a 5 Fuß<br/>hoch, das Stück</p> <p>Tannen von</p> <p>Ipern 2 jährige, das 100 a 4 Rth.</p> <p>3 jährige, das 100 a 6 Rth.</p> <p>4 jährige, das 100 a 9 Rth.</p> <p>Linden 2 jährige, das 100 a</p> <p>3 jährige, das 100 a</p> <p>Weiß-Dorn, das 100 a</p> <p>Weiß-v. Hagebüchen, a 100</p> <p>Legustrum, das 100 a 4 ml.</p> <p>Hinbeer roth u. weiß, a 100 3 ml.</p> <p style="text-align: center;">*****</p> <p style="text-align: center;"><b>15. Annoch diverse<br/>Sträucher.</b></p> <p>Grosse rothe Johannes-Beeren<br/>das Stück 3 f.</p> <p>dito " weisse, das Stück 4 f.</p> <p>schwarze oder Sichtebeer, a st. 2 f.</p> <p>grosse grüne und gelbe Stachel-<br/>beer, das Stück 13 f.</p> <p>Siringa blan und weiß, "</p> <p>Jasmin, das Stück " "</p> <p>Laurus Cirasi, das Stück</p> <p>Ketme Arabica mit rother. weisser<br/>und blauer Blüthe, a st.</p> <p>Province-Rosen, das Stück 6 f.</p> <p>Centifoli-Rosen, das Stück 5 f.</p> <p>weisse Rosen, das Stück " 4 f.</p> <p>gelbe Rosen, das Stück " 1 ml.</p> <p>schwarze Rosen, das Stück 1 ml.</p> <p>Arabische Rosen, das Stück 10 f.</p> <p>Moss-Rosen, das Stück 1 ml.</p> <p>Cornuelly Kirschen, das st. 2 ml.</p> <p>Caprivolum, das Stück " 8 f.</p> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Udsnit af planteskolens Gross Ravensburgs sortimentsliste. Det viser planteskolens sortiment udover frugttræer. Rigsarkivet

6. august modtoges atter løg og knolde fra Jean Kreps & Zonen, Haarlem. Det nævnes udtrykkeligt, at de plantedes i de to store parterrer i lysthaven. Det må have været de nye, Jardin leverede tegning til. Man havde i foråret fået det engelske græsfrø til plænerne. Dette år påbegyndtes anlæg med taks.

I oktober hentedes 100 taks fra Frederiksberg.

16. oktober til 17. november opgravedes og transporteredes på blok-vogn 27 taks fra Frydenlund til Fredensborg.

18. november 1761 leverede Gross Ravensburg 20 taks-pyramider.

## 1762

24. marts blev af Jean Kreps & Zonen, Haarlem, afsendt 200 taks-pyramider og 100 "flatte" taks til hække samt 500 hæk-ipern (elm). De ankom 7. april.

20. april 1762 er datoen på en regning fra Christian Bang, Lübeck, på 50 taks-pyramider.

19. april skaffede slotsgartneren et eller andet sted fra 100 linde.

22. april 1762 afsendte Store Raunsborg med skib fra København 500 linde til Sletten (syd for Helsingør).

3. maj leverede Store Raunsborg 1000 ipern (elm) til hæk. På disse to regninger får man endelig planteskolens navn på dansk.

Regning af 5. maj fra Nykøbing Falster viser, at der af daglejere blev opgravet og afskibet 10.000 avnbøg. Der er ingen datoer for arbejdets udførelse, men det kan godt være foretaget i efteråret 1761. Alle senere opgravninger blev foretaget om efteråret.

4. november leverede Gross Ravensburg 120 frugttræer og 4000 liguster til hække "am grosse Teiche"; også en tømrerregning angiver en dam, men jeg kan ikke lokalisere den.

Denne del af anlægsperioden er foruden af taksplantning præget af hækkeplantning. I november sendtes 20 soldater med officerer til Falster for at opgrave små avnbøge. De arbejdede fra 2. november til 2. januar 1763. Resultatet blev 17.960 små planter. Hvis man ville have avnbøge, var det nødvendigt at hente dem ved smålandshavet eller syd derfor, thi kun der kan avnbøg modne til selvsåning.

Hvor hækkene da blev plantet? Hirschfeld fortalte os, at de veje, der løb udvendig på de to linderækker i Slotsalléen mod skoven, var kantet af hække. Ligeledes fortalte han, at den ret mod øst løbende allé, som han kaldte Ridealléen havde gangstier, der mod skovens vildnis var beskyttet af hække. Desuden må mange hækplanter være medgået til labyrinten på Hidsepladsen, som Hirschfeld da også så.

Liguster blev plantet ved den store dam og på toppen af Dronningebakken.

## 1763

9. august 1762 sendte Jean Kreps & Zonen, Haarlem, løg.

30. marts 1763 afsendte Jean Kreps & Zonen 600 linde, 2000 ipern

(elm) til hække, 200 taks-pyramider, 200 "flatte Taxus" og 50 buxbom-pyramider samt frugttræer. De ankom først 27. april.

Da lysthuset på Tusinddalerhøjen blev opsat i 1763, kan det tænkes, at disse linde er anvendt til alléerne over Tusinddalerhøjen, men hvor er da nåletræerne til mellemlantning og til fladeplantning i resten af anlægget?

6. august 1763 sendte Jean Kreps & Zonen atter løg.

30. november afskibedes fra Falster til losning i Dageløkke (syd for Helsingør) 850 avnbøge og 1500 naver (naur) til hække.

Opgravningen af avnbøgene på Falster synes at være foretaget omhyggeligt og fagligt forsvarligt. Når planterne var opgravet, blev de slået ned i haven til Nykøbing Slot. Når de skulle afskibes, blev de atter opgravet og forsvarligt emballeret. Arbejdet blev forestået af slotsgartner Hans Nikolaj Döllner, der var søn af C. F. Döllner.

#### 1764

26. marts 1764 sendte Jean Kreps & Zonen fra Haarlem 600 store linde, 1000 hæk-iperne (elm), 200 taks: 100 "flatte" og 100 "ronde", 30 buxbom-pyramider samt knap 200 frugttræer.

29. august s.a. sendte Johannes Rosenkrantz, Haarlem, løg især hyacinter.

Nu var Skibsbakken færdig. Den beplantedes alene med linde. Det er rimeligt, at man til dette pragtanlæg har bestilt store træer. Men der kan ikke være medgået så stort et antal, derfor må der være plantet lind andre steder eller muligvis gik mange træer ud på grund af den lange transporttid.

Det havde sikkert været fornuftigere at vælge efterårslevering. Men transportforholdene havde kun kunnet ændres, dersom man havde sendt et dansk skib til Holland efter træerne. Den tids småskibe kunne ikke runde Skagen når oktoberstormene satte ind, d.v.s. at et hollandsk skib ikke kunne have returneret til hjemhavn efter en efterårslevering.

#### 1765

22. marts 1765 leverede Jean Kreps & Zonen, Haarlem, 500 extra linde, 200 taks: 150 pyramider og 50 "flatte", 30 buxbom-pyramider og frugttræer.

Dette år blev Nordmandsdalen og Ballonpladserne færdige. Nordmandsdalen var efter Hirschfeld plantet uden nåletræer mellem lundene. Ligeledes var den gennemgående allé uden nåletræer på Frederik V's tid.

Hirschfeld fortalte udtrykkeligt, at den østgående del af alléen var mellemlantet med "junge Tannen", hvilket må betyde, at de var indplantet i Juliane Maries glansperiode 1772-1784.

Det er ikke usandsynligt, at man har ønsket extra fine linde til disse anlæg. Men hvor er nåletræerne til plantningen mellem Ballonpladserne?

I disse år indkøbtes ialt 1170 taks og 127 blev hentet andetsteds, men jeg kan ikke placere dem nøjagtigt. Hirschfeld fortalte ikke om dem. Da han absolut ikke kunne lide klippede træer, lod han som om han ikke så dem, men de var der. I inventarielisterne af 1765 og 1798 anvendtes en taks-allé som stedsangivelse for placering af 4 små sandstensvaser og 2 figurer af bly. Efter placeringsfølgen må alléen have været beliggende i området syd for Fasangården, eventuelt hen i retning af Dronningebakken.

19. oktober 1765 leverede Gross Ravensburg 500 hæk-ipern (elm), 30. oktober 2000 hækbøge, 5. november 2000 hækbøge og 2000 hæk-ipern (elm), 15. november 2000 små og 500 store hæk-ipern (elm), 19. november 700 store og 500 små hæk-ipern (elm).

En regning kvitteret 15. november 1765 viser, at der blev kørt 8 læs af ipern (elm), hvidbøg (avnbøg) og frugttræer fra København, 12 læs af elle fra Store Dyrehave samt 3 læs af ahorn og lærk fra Jægersborg. Der er specificeret betaling for opgravning af ahorn og lærk.

Det blev udtrykkeligt angivet, at ellene var til Plessens Plantage.

Yderligere ligger der en regning af 2. december på kørsel af 2 læs ipern (elm) fra København og "de endnu fornødengjorte 39 læs (5850 stk.) elle til Geheimekonference-raad von Plessens Plantage".

Der er også specificeret betaling for opgravning af "eldertræer" i Store Dyrehave. (Skovlæs var et mål indtil favnemål indførtes omkring 1765).

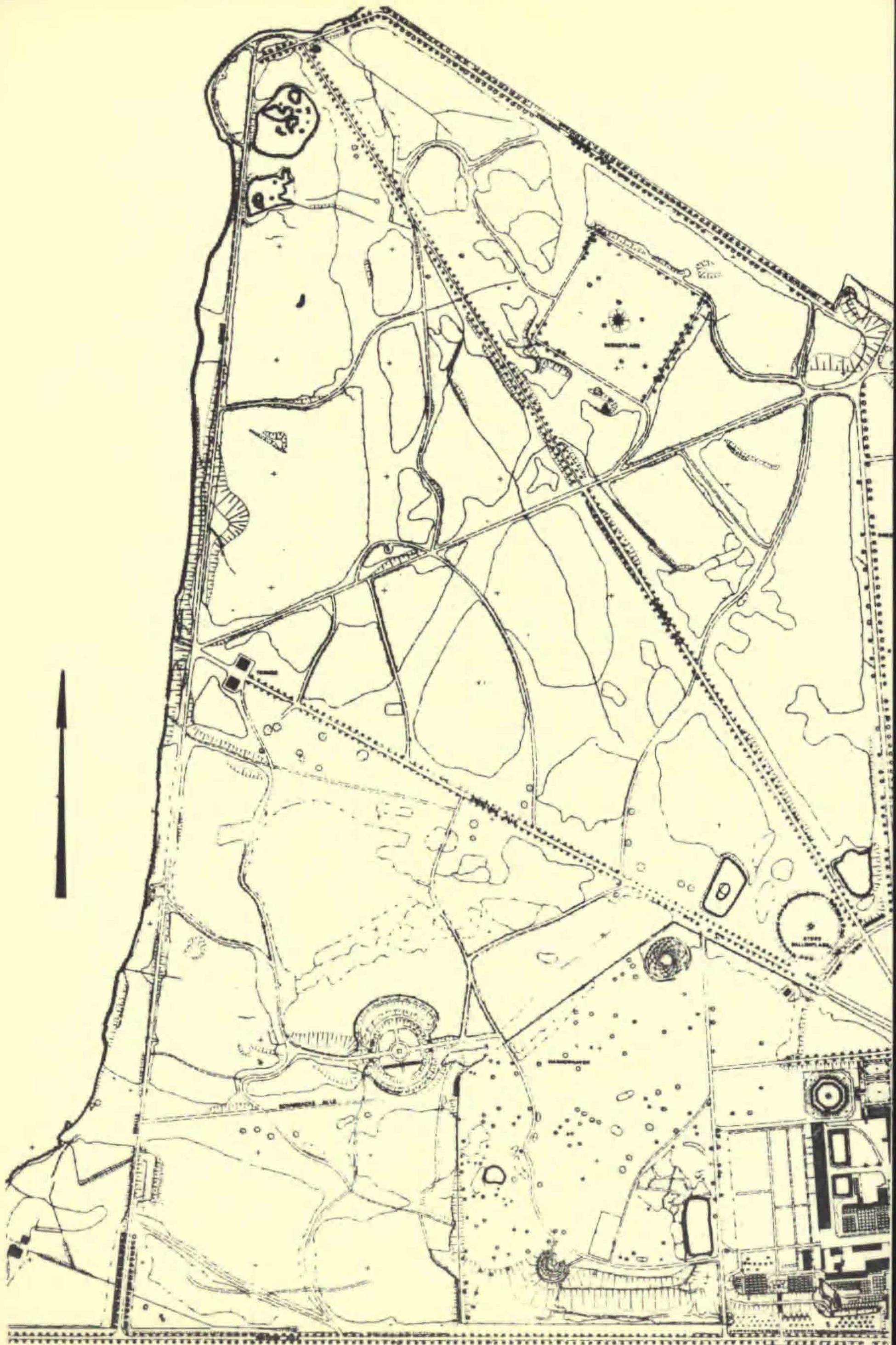
Det skal nøje bemærkes, at de kørte læs af lærk må være de første af J.G. von Langen (4) producerede lærketræer. J.G. von Langen var indkaldt af kongen med det formål at bringe kongens skove på fode. Han indførte lærketræet i Danmark. I foråret 1764 såede han ahorn, lærk, hvidel, fyr, rødgran, ædelgran, m.fl.

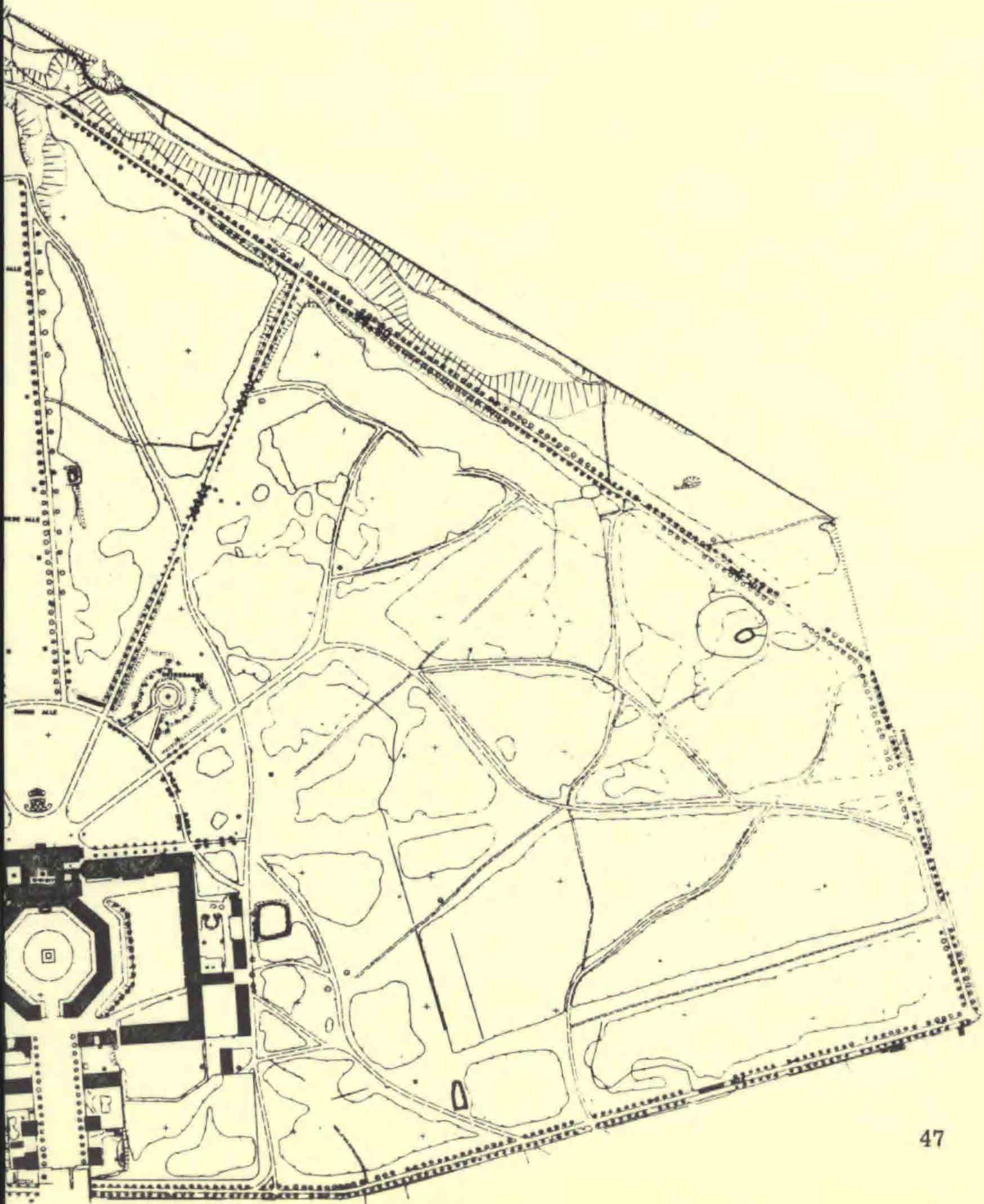
Af Hirschfelds beskrivelse fremgår, at han så lærk fire steder: I. den korteste allé over Tusinddalerhøjen var lind mellemlantet med lærk, II. op over det med en trekant markerede busket nær Dronningebakken ragede lærk, III. på nederste afsats af Dronningebakken voksede lærk, IV. i området, hvor den lidt knækkede sti begyndte i øst nær Slotsalléen, voksede spredte lærk.

I nåletræsbeplantningen mellem Tusinddalerhøjen og Eremitagepavillonerne lyste unge ahorn. Desuden var den nord-syd-gående allé fra Ridealléen til Indhegningsalléen længst mod sydøst plantet i ahorn uden mellemlantning.

Om ellene berettede Hirschfeld, at da han så den Plessenske Plantage, var felterne kantet af ellehække og i de nordlige rundinger var mange elle. Man må gætte, at de først plantede rødbøgehække var gået til, da området var (og er) stærkt vandlidende.

Hvor er alle de gennem årene leverede elm, ialt 2200 + 12.000 hæk-elm, kan man med rette spørge. Jeg kan ikke svare. De fleste er ganske vist hæk-elm, men mange dog hentet i Holland. Til sidst kom yderligere elm i læs.





De eneste elm, jeg i dag kan finde, står udenfor den tidligere indhegningsallé ved Skipperhuset.

Er det muligt, at der tidligere har været en epidemi af elmesyge?

1766

Dette år opgjorde von Plessen de sidste udgifter i forbindelse med plantagen.

Soldaterhjælpen betaltes sidste gang 3. februar.

1. marts afsendtes fra Johannes Rosenkrantz, Haarlem, diverse frugttræer.

Med årets udgang afholdtes udgifterne af enkedronningens kasse.

### Slutning

Det synes at være et ganske kolossalt stort antal træer af alle slags, undtagen nåletræer, der er leveret til anlægget af haven i Fredensborg. Alene af lind er leveret 4540 stk. Hirschfeld nævnede ofte eg og bøg i vildnisser og skovpartier, men derudover kun "træer af alle slags". Altså ikke specielle områder med lind eller elm.

Også antallet af indkøbte frugttræer synes umådelig stort, da Hirschfeld ikke nævnede frugthaver ud over den, der findes i dag.

Andetsteds i sine værker vurderede Hirschfeld tilstanden af planteskoler i Norden og specielt i Danmark (5). Dér var ikke megen ros at hente og for at gøre det værre, fortalte han, at leverancerne fra udlandet var afskrækkende dårlige. Når planterne voksede til, viste de sig slet ikke at være den vare, der var bestilt. Hertil vil jeg dog bemærke, at det ville være en ualmindelig tåbelig planteskolemand, der sendte dårlige varer til en majestæt. Den lange transporttid og den forkerte årstid var nok snarere årsagen til et stort spild.

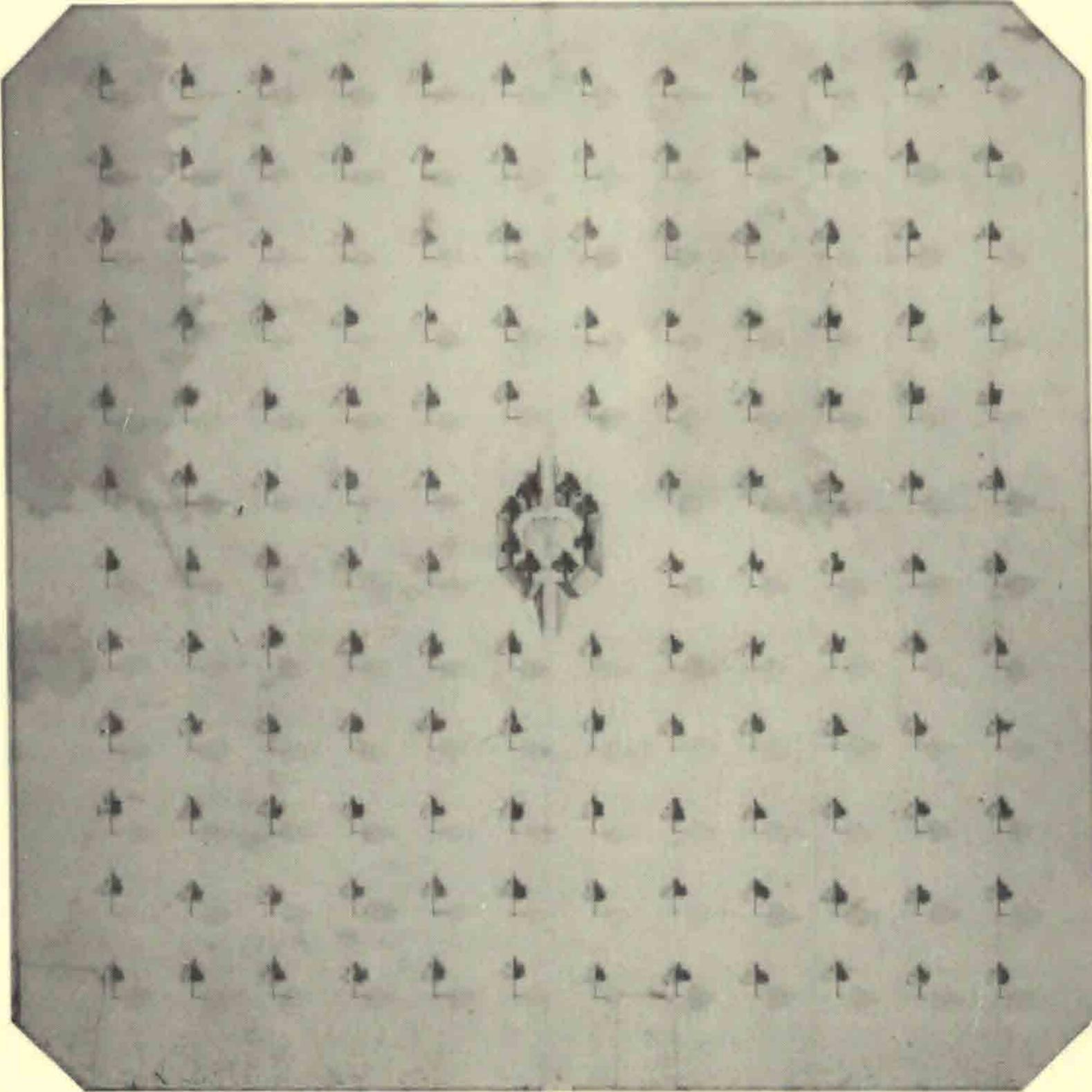
### En tak til C. F. Döllner post mortem

Når det har været muligt at give et så detailleret billede af udviklingen af haven ved Fredensborg, skyldes det især, at slotsgartner Carl F. Döllner var så meddelsom. Döllner var havens gartner fra 1752 til 1765.

Samtlige regninger er attesteret af mindst to. Oftest af overhofmarskal greve Moltke og slotsgartneren, men f.eks. kunne en af dem erstattes af nævnte kammertjener Jessen.

Slotsgartner Döllner skrev med egen hånd, det var ikke almindeligt. Dette var nok årsagen til, at vi fik alle de små sidebemærkninger, der gør attesteringerne så værdifulde. Ofte ser det ud, som om han har stået og skrevet et eller andet sted, hvor folk nu har fundet ham; så er det faktisk meget svært at tyde, hvad han skrev.

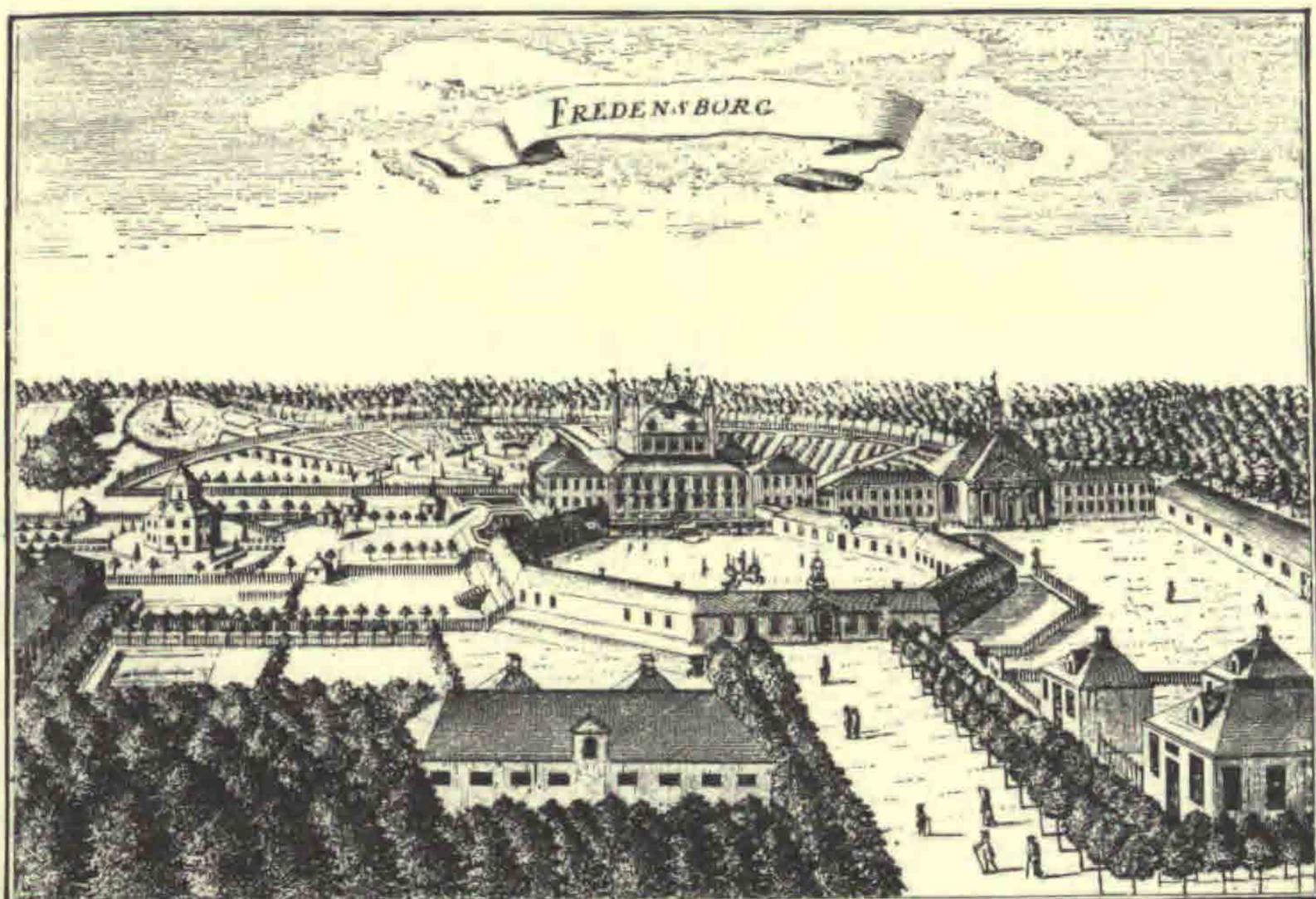
Alexanderhäufiger Abrik von Fickiger  
Fickiger die Wile an Fickiger Fickiger zu Fickiger  
Fickiger Fickiger Fickiger Fickiger



Udateret plan over Hidsepladsen. Rigsarkivet

## Noter

1. Kall/48/20/II Jessens Samling. Det kgl. Bibliotek.
2. Partikulærkammeret 39. Bilag til Regnskaber. Rigsarkivet.  
1754: Bilag 1090. 1755: Bilag 1115, 1118. 1756: Bilag 1046, 1047, 1072, 1081. 1757: Bilag: 1073, 1074, 1075, 1113, 1123. 1758: Bilag 1049, 1093. 1759: Bilag 1107, 1108, 1154, 1155, 1160. 1760: Bilag 1218, 1220, 1222, 1224, 1228. 1761: Bilag 1177, 1183, 1191, 1195, 1196, 1198, 1350. 1762: Bilag 1213, 1214, 1218, 1223, 1225, 1227, 1229, 1230, 1231, 1232, 1234, 1241. 1763: Bilag 1160, 1173, 1176, 1342. 1764: Bilag 1200, 1204, 1355, 1376. 1765: Bilag 1379, 1392, 1403, 1407, 1410, 1618. 1766: Bilag 1458-1490, 1519, 1530, 1535.  
Rentekammeret 333.228 ang. Skov- og Jagtvæsen. Rigsarkivet.  
Andet læg: Bilag 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 73, 78, 81, 82, 84, 98.
3. Hirschfeld, C. C. L.: Theorie der Gartenkunst III., s. 171-196, 1780. Leipzig.
4. Laumann Jørgensen, E. & P. Chr. Nielsen: Nordsjællands Skove gennem 200 år, 1964.
5. Hirschfeld, C. C. L.: Taschenbuch für Gartenfreunde, 1782.



## EN GARTNERSLÆGT GENNEM 100 ÅR

*Af Aage Andersen*

Handelsgartner, lektor, cand. polit. Frode Sørensen var kun gartner i anden generation, og der kan derfor ikke tales om en egentlig gartner-slægt; men Frode Sørensen og faderen Jeppe Sørensen har haft så stor betydning for dansk gartneri, at det er skønnet rimeligt at omtale deres indsats gennem de 100 år, der er gået, siden Jeppe Sørensen begyndte selvstændigt gartneri på et stykke lejet jord i Emdrup.

Første del er delvis uddrag af en artikel, "En morsingbo drog ud", skrevet af civilingeniør Holger Schrøder, København, og bragt i Morsø Folkeblad i december 1949, medens resten hovedsagelig bygger på efterladte notater fra professor A. Pedersen, suppleret med oplysninger fra gartneriejer E. Brow Sørensen.

Frode Sørensens far, Jeppe Sørensen, blev født i Redsted den 2. februar 1853. Hans forældre var husmand Søren Christian Mikkelsen og hustru Marie Cathrine Larsen. Barndomshjemmet i Redsted var et lille husmandssted, hvor boligen, en enkelt stue med lerstampet gulv, var sammenbygget med udhuset. Familien flyttede snart til et andet sted i Fredsø. Som andre husmandssønner i denne del af landet måtte Jeppe tidligt ud for at tjene for føden. Allerede som syvårig blev han vogterdreng i Legind. Efter konfirmationen, Palmesøndag 1867, ved hvilken lejlighed han viste sig i besiddelse af særdeles gode kundskaber, tjente han trofast som karl hos gårdmand Christian Hald i Storup i 5 år, men derefter synes der at være kommet en vis uro over den unge mand, for i årene 1872-74 havde han kortvarige pladser hos en gårdmand, en præst og på en kro, og i 1874-75 melder skudsmål-bogen intet om hans gøremål. Ved dræningsarbejde tjente Jeppe Sørensen så mange penge, at han kunne foretage den efter datidens forhold lange rejse fra Mors til Nørre Nissum præstegård, hvor han arbejdede i sommeren 1875. Den 4. november samme år tog han plads hos handelsgartner Knudsen i Lemvig, og dermed var hans løbebane fastlagt.

I Lemvig kom han i forbindelse med grundtvigske kredse, skønt hans eget hjem vel nærmest havde været pietistisk indstillet; og han blev klar over, at den nye åndsretning på Mors havde Galtrup højskole som centrum. Han besluttede at gennemgå et kursus på Galtrup, hvis han kunne få råd til det. Det økonomiske problem klaredes ved, at Jeppe Sørensen sammen med en kammerat opkøbte kålrabi, hvidkål og gulerødder, som de på en fiskerbåd fragtede til Norge, hvor produkterne blev solgt i Arendal og Christianssand.

Christen Maren  
Christensen Lousdatter  
Imed \*1692,  
 Gaardmand inde beyr  
 Damsgaard Gods 24.5 1765.  
 paa Moss,  
 boede i Vester Jylby i Dragstrup  
 Sogn, \* 1697, beyr Dragstrup  
 24.4 1743 ∞ nts 24.10 1723

Christen Else  
Christensen Lousdatter  
Imed \* 1727,  
 Gaardmand i beyr Dragstrup  
 Vester Jylby i 20.10.1792.  
 Dragstrup Sogn,  
 \* V. Jylby, 24.10.1730,  
 + nts (mellem 1799 1804),  
 ∞ Dragstrup 30.12 1749

Loren Christensen Broe Anne  
 Gaardmand i Vils Madsdatter  
 i Vejerslev (Moss), dött Veinlev  
 11.2 1744,  
 dött Dragstrup 3.4. + Vils 17.12.  
 1752, 1816.  
 + Vils 6.5. 1830.

∞ Dragstrup 25.9.1778

Nichel Lorensen Broe  
 Gaardmand i Vils i  
 Vejerslev Sogn,  
 dött nts 2.1.1786,  
 + (efter 1860).....

∞ ..... (1811)

Loren Christian Mikkelsen  
 Husmand i Redsted paa Moss,  
 \* Vils 10.10.1815,  
 + (efter 1835).....

Jens Jensen Anne  
 Moller i Sebring, Madsdatter  
 \* 1710, beyr + (for 1769)  
 nts  
 8.3 1784

∞ (1745)

Christen Nielsen Maren Jensdatter  
Normoller (Moller)  
 Moller i Rakkeby, \* Sebring 1753,  
 \* 1746, beyr. nts. beyr. Rakkeby  
 17.5.1799. 5.6.1812

∞ (1777)

Maren Christensdatter  
 \* Rakkeby 28.5.  
 1787,  
 + Vils 19.2.1851.

Niels Nielsen Frøborg  
Nyboe Hævedatter  
 Købmand i Horslind  
 Holtebro, + Holtebro  
 \* 1670, + nts. 27 12. 1750  
 23. 1. 1721.

∞ nts 24.3 1698  
Niels Nielsen Maren  
Nyboe Nielsdatter  
 Købmand i Holtebro, Jühl  
 \* nts. 10. 4. 1699, \* 1709,  
 + nts. 18. 8. 1767. + Holtebro  
 14. 5. 1779

∞ nts 26 10 1721  
Henrich Nielsen Anna  
Nyboe Marie  
 Forpagter af Frydsbrønd Schmidt  
 i Lødderup sogn \* 1754,  
 paa Mors, + (efter 1794,  
 \* Holtebro 11 1752. men ej  
 + Frydsbrønd 16 9. 1794. fundet)

Lars Larsen Møller Anne Marie Hennichsdatter  
 Skipper i Nykøbing Nyboe  
 paa Mors, \* Frydsbrønd 6 1786,  
 \* 1783, + Nykøbing M. + (efter 1821, men ej fundet  
 4. 5. 1821. i Nykøbing eller Todsø)  
 ∞ ... (1810) [∞ 20<sup>de</sup> Jens Andersens Korp.]

Marie Cathrine Larsdatter Møller  
 \* Nykøbing M. 18. 7. 1813,  
 + (efter 1835).....

∞ Todsø 19. 6. 1842

Jeppe Sørensen

Stamtavle over gartnerslægten Sørensens aner til og med Jeppe Sørensen, den første i dynastiet

I 1877-78 var Jeppe Sørensen så elev på Galtrup, og opholdet der og senere på Emdrupborg fik stor betydning for hans personlige udvikling. Forstander Povlsen Dal, Galtrup, gav Jeppe Sørensen følgende anbefaling: "Han er godt begavet og viser flid og lyst til at tilegne sig, hvad skolen byder. Han er af virksom, fremadstræbende natur og benytter fremdeles enhver lejlighed til at fremme sin åndelige udvikling".

Udviklingen inden for landbruget medførte, at man på Mors begyndte at dræne jordene, og gravningen af grøfterne skete ved håndkraft. Ved dette arbejde tjente Jeppe Sørensen så mange penge, at han i foråret 1879 kunne rejse til København, for – som han sagde – at se på byen, men vel især for at søge arbejde. Tilfældigt traf han i hovedstaden forstander Dal fra Galtrup og fik af ham at vide, at forstander Tang, Emdrupborg højskole, søgte en gartner, og den plads fik Jeppe Sørensen. Samarbejdet mellem gartneren og forstanderen blev til gensidig tilfredshed. Efter en tids forløb forpagtede den nu 26 år gamle Jeppe Sørensen højskolens flere tønder land store have mod en årlig afgift på 1000 kr. Det var mange penge dengang, men Jeppe Sørensen klarede det og lejede mere jord.

I 1897 købte han hovedparcellen på 12 tdr. land af nabogården "Bøllegård", som blev døbt om til "Emdruphøj".

Det var sædvanligt, at en ung gartner uden større pengemidler og uanset en eventuel specialuddannelse begyndte med at dyrke grøntsager på egen eller forpagtet jord, fordi det gav indtægter allerede det første år. Gartneriet Emdruphøj blev derfor et grøntsagsgartneri, og drivhuse optræder først i Jeppe Sørensens forretning så sent som i 1910. Jeppe Sørensen var specialist i dyrkning af peberrod, men foruden at være en dygtig kultivatør var han også en fremragende forretningsmand, idet han foruden egen avl også solgte peberrod købt på det årlige peberrodsmarked i Odense. Han handlede også med tagrør, der blev anvendt til fremstilling af måtter, som man dengang brugte til dækning af drivbænke om foråret. I "Fra Kvangård til Humlekule" nr. 5, 1975 fortælles det, at Jeppe Sørensen havde høst af tagrør i Søborg mose i forpagtning og kunne sælge tagrør til kolleger.

Jeppe Sørensen drev sit gartneri med megen dygtighed og avlede altid første classes produkter. Det førte ham ind i et arbejde som planteforædler, hvis mest kendte resultat er Emdruphøj drivradis. Blomkålssorten "Stor Dansk" kan også føres tilbage til Emdruphøj.

Især de første år blev en meget streng tid for Jeppe Sørensen, for produkterne skulle sælges på grønttorvet, der dengang lå på Christianshavns Torv. Det var en lang tur fra Emdruphøj til Amager, men værre var det, at der ikke var faste studepladser, hvorfor det gjaldt om at være blandt de første for at få en god plads. Dette førte til, at sælgerne indfandt sig længe før torvets åbning og parkerede i de nærmeste gader, hvorfra der startede en sand kapkørsel, når tiden var inde. Det lå Jeppe Sørensen stærkt på sinde at få ændret disse forhold,

og da han var blevet valgt til formand for Københavns Handelsgartnerforening, var det nærliggende, at han blev medlem af den torvekommission, der var nedsat af Københavns kommune. Sammen med udvalgets formand foretog Jeppe Sørensen en rejse til Hamborg og Holland for at studere torveforhold og udarbejdede derefter forslag til den torveordning, som Borgerrepræsentationen senere vedtog. Arbejdet resulterede i, at der indrettedes et nyt grøntorv med ordnede forhold og faste studepladser ved Vendersgade, nu Israels Plads. Også her blev pladsen for lille, og man gik derfor i gang med at skabe et overdækket torv i Valby, men nu var det sønnen Frode Sørensen, der var med i arbejdet.

Jeppe Sørensens stærke interesse for grundtvigske kirkeforhold medførte, at han blev medlem af komiteen for opførelse af Grundtvigs Kirke på Bispebjerg nær Emdruphøj. Grundstenen til kirken, der er tegnet af arkitekt P. V. Jensen Klint, blev nedlagt i 1921, og kirken blev indviet i 1940. Når man var så længe om at bygge kirken, skyldtes det ikke alene dennes størrelse, men også, at halvdelen af midlerne skulle indsamles privat. Det blev ingen let opgave for komiteen at forestå flere indsamlingskampagner. Kirketårnet blev indviet som kirkerum i 1927, 3 år efter Jeppe Sørensens død.

Jeppe Sørensen døde den 20. december 1924 og blev begravet på Bispebjerg kirkegård. Kisten blev af medlemmer af gartnerforeningens bestyrelse båret ned i graven på høvdingevis.



Jeppe Sørensen og hustru Johanne f. Jørgensen

## Eftermæle

I en nekrolog i Gartner Tidende fra 1. januar 1925 fremhæver overgartner J.N. Risum Jeppe Sørensens "åbne blik, venlige smil og hjer-tevindende væsen, der fortalte om et sind med stærke åndelige inter-esser. Han var ikke en af dem, der mente, at en omfattende bedrift kan ledes fra en kontorstol. Med egne hænder deltog han i arbejdet endnu få uger før sin død".

Gartneriejer Helge Christensen, Sengeløse, der var elev på Emdrup-høj 1922-23, har til denne artikel skrevet følgende erindring: "Det var ved middagstid den 2. januar 1922, at jeg spadserede op ad alleen til Emdruphøj for at tiltræde pladsen som gartnerelev på Emdruphøj, som i de år blev drevet af far og søn i fællesskab. Jeg meldte mig på "den røde villa", hvor Frode Sørensen boede. Han spurgte mig, om jeg ikke selv, hvis jeg fik den røde hest og torvevognen, kunne køre ind at hente mit skab, som var sendt til fragtmandscentralen på Hauserplads. Da jeg før havde prøvet at bruge heste, svarede jeg ja uden at blinke, selv om jeg ikke var helt rolig ved det. Der kom imidlertid kontraordre fra "Havehuset", hvor Jeppe Sørensen boede. Det blev torvekusken Hans, der blev sendt efter mit tøj, og jeg fik lov at sidde hos. Sådan sendte man ikke en ung, uprøvet mand til København med hestekøretøj.

Siden har jeg ofte tænkt på, at denne lille hændelse var karakteri-stisk for Jeppe Sørensen. Han var manden, der havde alt under kon-trol. En vis arbejdsdeling var der mellem far og søn. Frode Sørensen havde kontorarbejdet, arbejdet med penge og tal, med beregninger og nye ideer samt det udadvendte organisationsarbejde. Hans far havde som den praktisk erfarne mand det at organisere og overvåge det dag-lige arbejde. Han var på det tidspunkt en gammel mand, men han var, hvor det foregik, fra morgen til aften, altid beskæftiget, ofte med et lettere redskab i hånden. Han overvågede, at alt gik rigtigt til – ikke som slavepiskeren, men som den, der havde ansvaret for, at betroet gods blev udnyttet på den rette måde.

Drivhusene var dengang kun i deres vorden. Tyngdepunktet lå i drivbænkene. Mere end 1000 drivbænkevinduer betød dynger af heste-gødning og dagrenovation, der skulle anbringes om foråret og køres ud på det ca. 5 ha store friareal om efteråret. Der blev dengang sigtet mere på topudbytte af hver eneste m<sup>2</sup> end på arbejdsbesparelser. Ved varmebedsgulerødder havde vi radiser som mellemkultur, ved blomkål i bænk havde vi mellemkultur af kørvel og spinat. I første halvdel af maj blev alle vinduer flyttet ud til årets anden afgrøde, melonerne, som skiftede plads fra år til år for at undgå faldesygen. Også her blev under midten af alle linjer anbragt varm hestegødning (rende-meloner). Greb og trillebør var vigtige redskaber i datidens bænke-gartnerier, og at åbenbænksradiser om natten blev dækket med lemme og alle vinduer med måtter, indtil sommervarmen sidst i maj satte ind, siger yderligere noget om arbejdsindsatsen. For marken betød de mange års overdådige brug af naturgødning, at denne kunne afkaste så

fine kulturer af f.eks. blomkål, jordbær, porre og selleri, at mange af os forlod gartneriet med en tyrkertro på staldgødningens betydning. For Emdruphøjs torvestade var peberroden en så karakteristisk vare, at torvekusken blev betegnet som "Peberrodshans". Det skyldtes, at vi året igennem foruden vor egen avl solgte store partier, som var indkøbt af Jeppe Sørensen og Hans på det årlige peberrodsmarked i Odense først i november måned. Aldrig har jeg set nogen bundte peberrod med en sådan virtuositet som Hans. Blomkålsfrøavl var en vigtig ting for gartneriet. Jeppe Sørensen havde blik for frøavl, og han nåede at knytte Emdruphøj-navnet til stammer af blomkål, radis og melon.

Jeppe Sørensen var en dygtig fagmand og et fint menneske. Han var tjenestekarlen fra Mors, der gennem flid, energi og dygtighed skabte en mønsterbedrift ved hovedstaden. Han var højskoleeleven fra Galtrup, der anerkendte, at hvis menneskelivet skulle nå sin bestemmelse, så måtte forvaltningen af betroet, jordisk gods forenes med syn for åndelige værdier. Derfor er også hans livsværk Emdruphøj med det hjemliv, som levedes der – værdigt fortsat under Gerda og Frode Sørensen – kommet til at stå for os, deres gamle folk, som et eksempel på en af de piller, som et sundt og lykkeligt samfund kan bygge på, og jo ældre vi bliver, jo mere ser vi tilbage derpå med respekt, beundring og taknemmelighed".

Jeppe Sørensen var den 3. september 1885 i Vartov Kirke blevet gift med Johanne Sørensen, født Jørgensen, der var født på Glænø den 8. juni 1857. Johanne Sørensen døde i 1936, og om hende skrev Holger Schrøder: "Vi, der har kendt "farmor", særligt i hendes enkestand, må have lov til i denne forbindelse at sende hende en venlig og taknemmelig tanke med tak for lyse minder. Hun står i erindringen som en from, stærk og god kvinde, ydmyg og taknemmelig over de liflige steder, som hendes liv kom til at spænde over".

### Frode Sørensen

Frode Christian Sørensen blev født den 16. september 1886 i Emdrup som søn af Johanne og Jeppe Sørensen. Faderen ønskede, at sønnen skulle uddannes som gartner for til sin tid at overtage den hjemlige bedrift, medens moderen ønskede, at han fik en boglig uddannelse. Hun ville gerne fri ham for det hårde arbejde, som dengang prægede gartneriet. Det blev begge dele.

Efter konfirmationen kom han i Gregersens skole på Frederiksberg. Skolen var oprettet på foranledning af en grundtvigsk forældrekræds i 1895, og fra Efterslægtsselskabets Skole tog F.S. studentereksamen i 1904. Han gik derefter på universitetet, hvor han i 1909 tog statsvidenskabelig eksamen som cand. polit. Derefter foretog han rejser i Tyskland, Holland og Belgien for at studere torveforhold. I 1911 tog han ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole eksamen som havebrugskandidat, cand. hort. Derefter rejser til England, Kanaløerne og Frankrig, hvor han en tid arbejdede i et handelsgartneri i Paris. I

1912-16 var han lærer ved Askov højskole i samfundslære. I 1915 blev han gift med Gerda Sørensen, f. Andersen. Fra 1. maj 1916 var han knyttet til gartneriet på Emdruphøj, som han overtog i 1924 efter faderens død.

Da bebyggelsen omkring Emdruphøj rykkede frem, blev en udflytning af gartneriet påkrævet. I 1921 erhvervedes i Lyngby ejendommene Ny Emdruphøj og Carlshøj. På Ny Emdruphøj, Lundtoftevej 70, blev der bygget beboelseshus og anlagt et væksthushusgartneri til dyrkning af tomater, agurker, sød peber o.s.v. På Carlshøj blev bygget et stort væksthuskompleks og anlagt en stor frugtplantage med sorter af vore fire frugtarter samt frugtbuske og hassel i stort sortiment. F.S. var interesseret i nye kulturer som f.eks. suktermajs og i de nye sorter, hvorfor hans gartneri var forsøgs- og prøvedyrkningssted. I 1932 lå Carlshøj langt fra bebyggelsen, men udviklingen indhentede også den. Anlægning af Helsingørmotorvejen skar frugtplantagen i stykker, og resten blev udstykket eller slugt ved opførelsen af Danmarks Tekniske Højskole.

Frode Sørensen var organisationsmand, og sine evner på dette område fik han rig lejlighed til at udnytte i almene, faglige og offentlige hverv, som han varetog med stor dygtighed, besindighed og evne til at lede og forhandle. Han var præget af faderens livssyn og gik i flere henseender i dennes fodspor. Han bevarede tilknytningen til Askov og var i en årrække formand for Askovkredsen. Han var medlem af Vartovs menighedsråd og af komiteen for opførelse af Grundtvigs mindekirke. I 1918-22 var han formand for Alm. dansk Gartnerforening. Det blev en reformperiode i foreningens historie: Nyordning af kredsene, udgivelse af Årbog for Gartneri, start af bogforlag, ordning af salg af garanteret frø og oprettelse af Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter, som han var en meget påskønnet formand for fra 1919-38. På grund af en øjenlidelse nedlagde F.S. sin formandspost i gartnerforeningen, men han var i mange år derefter medlem af foreningens repræsentantskab og var ved mange lejligheder gartnerernes tillids- og talsmand. I 1950-63 var han formand for "Københavns Grønttorvs Repræsentantskab".

I årene 1930-39 var F.S. sekretær i "Landbrugsministeriets udvalg for gartneri og havebrug", 1941-46 medlem af "Prisnævnet for frugt og grønsager" og i 1943-58 medlem af "Statens Planteavlsudvalg". I perioden 1942-56 havde han i radioen gartneriets månedsoversigt. I 1948 var han formand for "Landbrugsministeriets rådgivende udvalg ang. omsætning af indenlandske Havesager" og var konsulent for fængselsvæsenet m.fl. institutioner angående deres havebrug samt ligningsdirektoratets sagkyndige ved vurdering af frugtplantager. Udover de nævnte bestred han mange andre hverv og tillidsposter.

Ved en omlægning af havebrugsundervisningen ved Landbohøjskolen omkring 1920 blev der oprettet et lektorat i regnskabsvæsen m.m., en stilling, som F.S. bestred fra 1922, til han trak sig tilbage på grund af

alder i 1956. Fra 1939 var faget udvidet til også at omfatte Havebrugets historie og økonomi. Faget var meget heterogent og vanskeligt at undervise i, vanskeligt for de studerende at få samling på og vanskeligt at eksaminere i.

F.S. var almindeligt afholdt som en lærer, hvis – ofte uforberedte – forelæsninger og tilfældige informationer mange havde glæde af, medens andre fandt dem kedelige. Hans elever mindes hans fornøjelige væsen, springende undervisning, store indsigt på visse områder og hyppige forglemmelser af bl.a. forelæsningerne.

Frode Sørensen var medlem af Det danske Selskab og fik i 1930 Hjalmar Hartmanns jubilæumslegat for planteforædlere, ligesom han fik tildelt Alm. dansk Gartnerforenings guldmedalje. Han ønskede ikke at modtage ordensdekorationer.

Under krigen blev F.S. arresteret af besættelsesmagten, og han tilbragte ca. et halvt år i Frøslevlejren. Han tog det med ro, søgte at holde modet oppe hos sine medfanger ved afholdelse af foredrag m.m., og snart var "Onkel Frode" en kendt skikkelse i lejren.

Frode Sørensens litterære virksomhed var omfattende og handlede især om samfunds- og gartneriske emner. Her nævnes kun en del af hans produktion.

Smaa Jordbrug, 1911 (Prisopgave). Sammen med A. Boje og E. Marstrand redig. Det danske Samfund og heri skrevet: "Jordbruget i Danmark i det 19. Aarh. og vore Dage", s. 17-80, 4. udg. 1943. Har i værket Den danske Stat skrevet: "Staten og Erhvervslivet", 3. udg. 1933. I D. H. og G. skrevet "Køkkengartneriet i den sidste Menneskealder" og "Havefrøavlen i Danmark". Red. og medf. af "Københavns Handelsgartnerforening", 1918. "Gartneriets og Havebrugets Opgaver og Betydning i dansk Samfundsliv", 1942. "Havebruget" i Danmarks Kultur ved Aar 1940, 1943. Rapport til Landbrugsraadet: "Frugt- og Grønsagsdyrkningens Stilling og Muligheder i Danmark", 1944. Leveret bidrag til og sammen med T. Bacher redigeret værket Dyrkning af Køkkenurter paa Friland og under Glas, Kbh. 1943, 502 S. – Art. i N. i. H. 3., 4. og 5. Udg. G. T., Aa. F. G., Gard. Cron., Samfundets Krav og i Dagspressen.

Frode Sørensen døde den 24. marts 1964, og i bladet Horticultura skrev gartneriejer, hortonom Helge Christensen, Sengeløse, i en nekrolog bl.a.: "Frode Sørensen vil gå over i historien som en af gartnerfagets betydelige og særprægede skikkelser. Han var særdeles velbegavet og havde dertil et åbent sind og tilegnede sig værdier fra alle de forskellige områder, han kom i berøring med. Han rummede meget og favnede vidt, han havde en arbejdsevne som få, og i en næsten mærkelig grad evnede han hele livet at være trofast overfor det, han havde mødt og indoptaget. Han blev handelsgartner og øvede som sådan sit livs største indsats, men handelsgartneren var livet igennem præget af akademikeren, teoretikeren, forsøgsmanden og samfundsøkonomen.

Under udarbejdelsen af mange af de love, som vedrører faget, kom Frode Sørensens fagkundskab i statsvidenskab og samfundsøkonomi i forbindelse med hans store forhandlingsevne til stor nytte. Utallige møder deltog han i, men fik dog tid til at slappe af i familiens skød i hjemmet i Emdruphøj, som de to værdifulde mennesker, Gerda og Frode Sørensen, havde skabt sammen med deres dejlige børn, og som de i rigt mål åbnede for deres venner og for ungdommen.

Frode Sørensen nåede meget, men ét nåede han ikke. De dagbogsblade, som han hver aften i mange år førte og rundsendte til sine børn verden over, og som det var hans agt at samle i en bog, fik han aldrig samlet".

I dag er det tredje generation, der viderefører slægtens gartneriske tradition: grønsagsdyrkning. Af Frode Sørensens syv børn har en søn, Ejvind Brow Sørensen, valgt gartneriet som levevej, og fire døtre blev gift med gartnere eller mænd beskæftiget indenfor havebrug.

Ejvind Sørensen er født den 22. juli 1924. Efter en grundig gartnerisk uddannelse, blandt andet i faderens gartnerier Ny Emdruphøj og Carlshøj, købte han en landbrugsejendom i Brøndbyvester, men da området blev udlagt til industriareal, måtte ejendommen sælges, og i stedet købte han gårdene Stejløjbjerggaard og Lerbakkegaard i Karlebo i 1961, hvor han etablerede et moderne væksthushusgartneri. I dag dækker væksthuse 7500 m<sup>2</sup> og eneste kultur er tomater.

Den gartneriske tradition synes sikret i endnu en generation, idet en datter har påbegyndt en gartnerisk uddannelse, så måske skulle artiklen rettere have heddet: En gartnerslægt gennem de første 100 år.

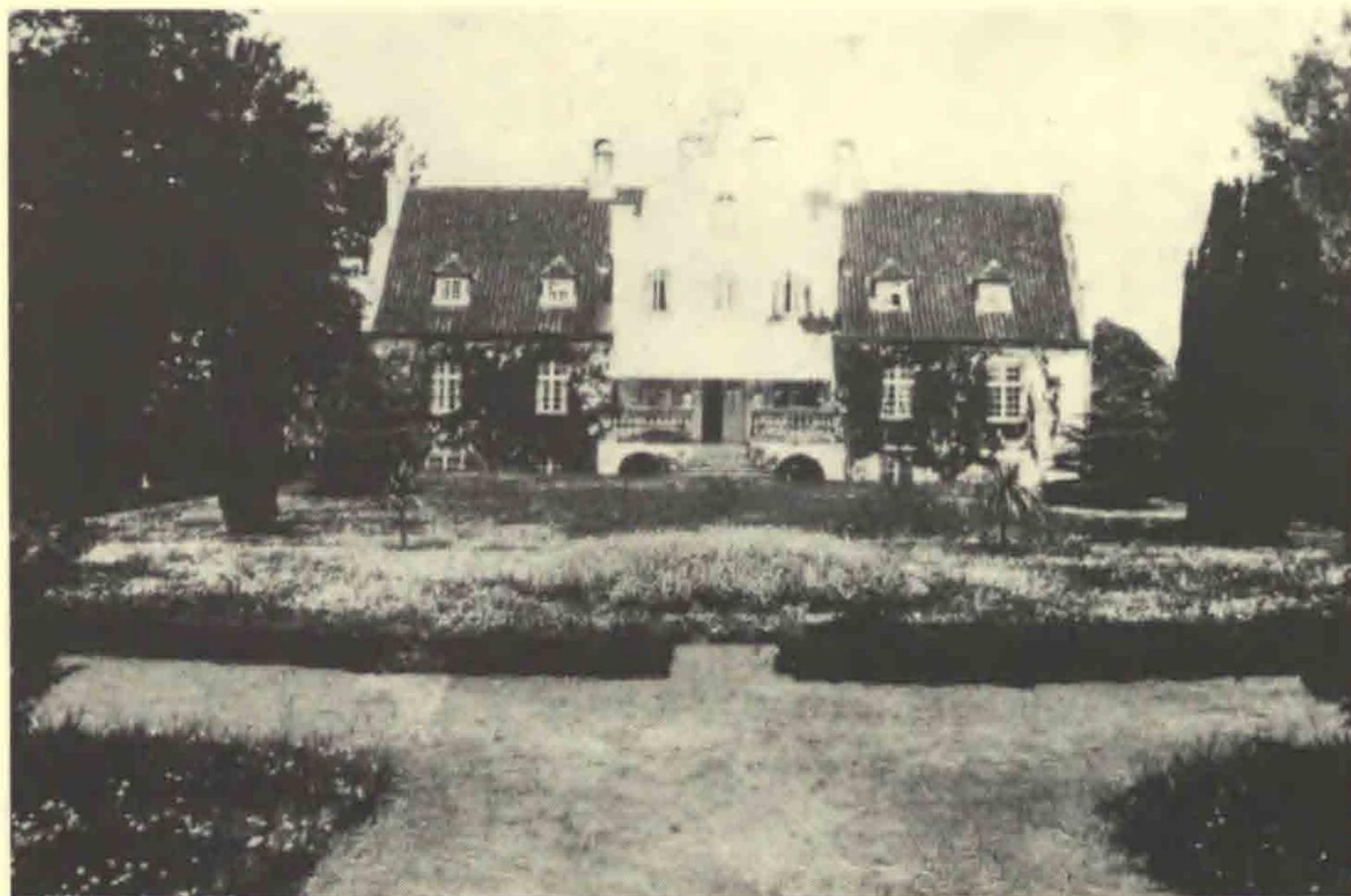
## SMÅ MEDDELELSER

### FORSVUNDNE HAVER

#### Min barndomshave

Min barndomshave lå på Flynderupgård, en lystgård der tidligere hørte til Tikøb kommune. Stedet, hvor gården ligger, er kendt siden gammel tid og har antagelig eksisteret som fast boplads siden 1200-tallet. I middelalderen lå her en landsby med 4 gårde, der betalte afgifter til Esrum kloster og senere til hospitalet i Helsingør. Nordvest for gården har ligget et kloster, og tidligere kunne man endnu finde murlevninger.

I dag efter kommunesammenlægningerne ejer Helsingør kommune gården, hvis hovedbygning anvendes som egnsmuseum. Jeg blev født på gården og boede her til mit 12. år, og jeg husker tydeligt den på mange måder spændende have, der var 11 1/2 tønde land stor.



Hovedbygningen med den store græsplæne

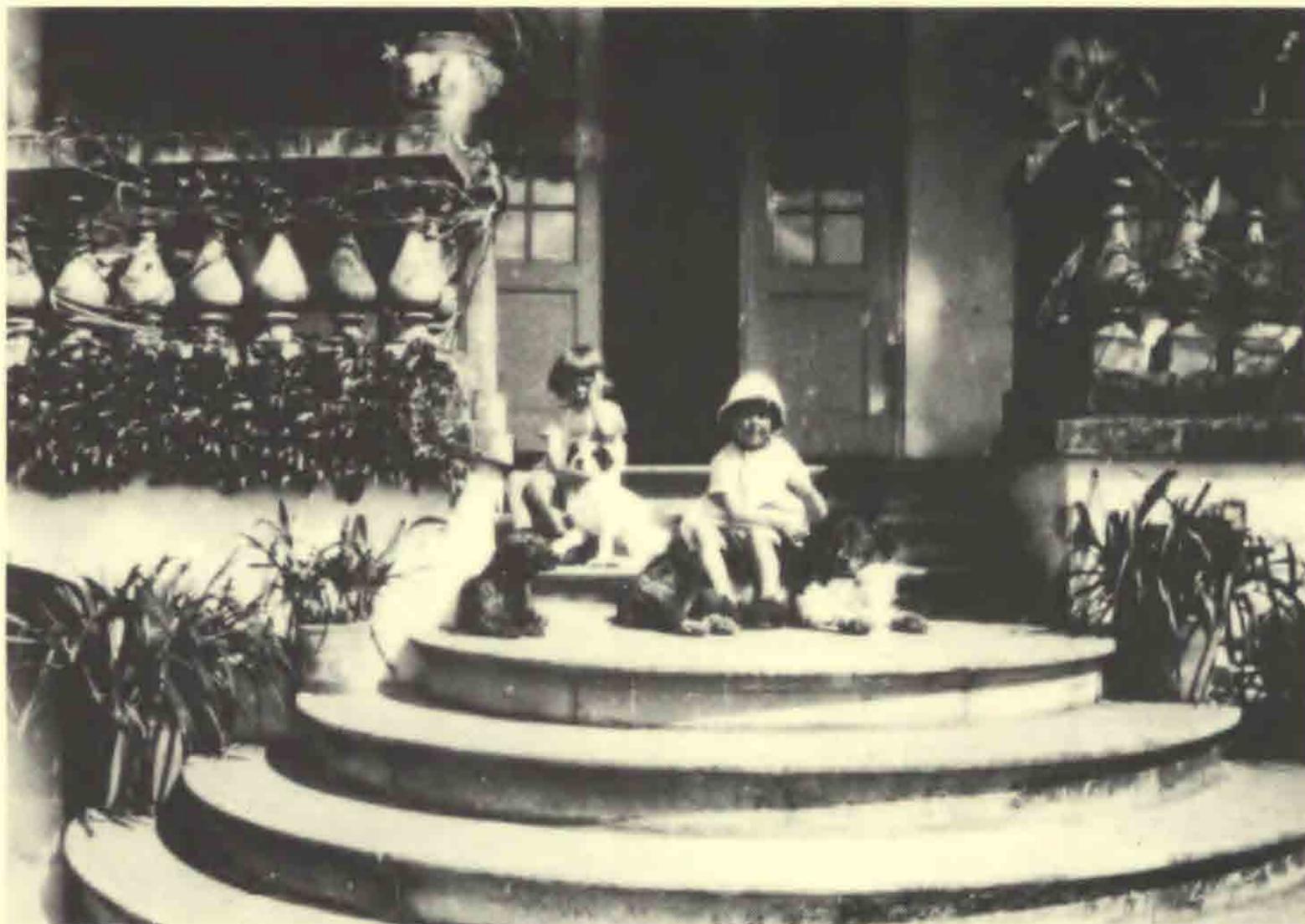


En uplejet græsplæne og store forvoksede træer og buske er tilbage i haven i dag

Haven var en blanding af lyst- og nyttehave. Den var anlagt ad 2 gange. Den ældre del nærmest gården var afgrænset af et stendige, og den yngre og største del, der blev beplantet omkring år 1900, var anlagt rundt om den gamle. Den nyere del strakte sig til Egebæksvang skov, hvor den var afgrænset ved et kampestensdige. Hele herligheden, der også omfattede et mindre gartneri med vinhus, 2 drivhuse og en række drivbænke, blev passet af 1 gartner og 2 elever suppleret om sommeren af gårdens folk, der hjalp til med lugning og plukning af frugter og bær. Der blev dyrket mange grønsager og sommerblomster, og de produkter, der ikke anvendtes i husholdningen, blev solgt på torvet i Helsingør, hvortil gartneren kørte med hestevogn 2 gange om ugen.

I min barndom domineredes den ældre del af haven af store træer og en græsplæne i midten. I græsplænen var efter datidens mode bede med beplantninger i forskellige mønstre, og den var omgivet af en kantbeplantning med Ellen Poulsen-roser og lave buksbomhække. For enden af plænen førte en bred midtergang ned gennem den nyere del til skoven.

Der var ingen egentlig sjældne træer i haven. Beplantningen domineredes mest af ask, lind, elm og bøg, men sortimentet af frugttræer var stort. I den ældre del voksede gamle, bredkronede frugttræer, og et morbærtræ med sorte frugter manglede heller ikke. I den yngre del fandtes alle de på den tid nyere sorter af æble, pære, blomme, kirse-



På trappetrinene fra verandaen, hvor blåregnen slyngede sig, var anbragt krukker med Agapanthus



Midtergangen, der førte ned til Egebæksvang skov

bær og nød, og der var en fin beplantning med ægte kastanje. I køkkenhaven fandtes foruden de almindelige grønsager også kardon og artiskok.

Et lindelysthus, udsigtshøj og stenhøje med store, gode klatresten fandtes også i haven, men den for os børn mest spændende del lå ved skoven. En sidegang gennem haven førte forbi bede med blomstrende buske, stauder og enårige sommerblomster ned til "lunden", hvor der i en dam lå en lille ø. I dammen voksede åkander, og til øen kunne man komme med en robåd eller via en hvidmalet bro, der endte ved en aflåset låge. Der var meget frodigt på øen, hvor både mirabel og kræge voksede.



En tæt bevoksning af grantræer og buske lukker for udsigten til skoven

Denne have, jeg husker så godt og som dannede en smuk ramme omkring hovedbygningen, eksisterer ikke længere. Det meste af området er nu marker, gartneriet er ryddet, der er plantet gran og tilbage er kun en sørgelig rest omkring hovedbygningen.

Lise Tillge

## En have på Haraldsvej, Højby Lyng

Der er kun få kulturskabte ting der forfalder så hurtigt som en have, når den overlades til sig selv. Vi har set det utallige gange for den enkelte forsømte haves vedkommende; og særlig drastisk virker det når et kolonihaveselskab er blevet opsagt med henblik på bebyggelse. Oftest går der flere år, før der gøres alvor af byggeriet til yderligere ærgrelse for de opsagte, der må græmmes over det sejpineri, de er blevet vidne til, selv er blevet udsat for, når deres kære have langsomt men sikkert går til grunde. Særlig bittert er det at se en "klassisk", værdifuld have forfalde, f.eks. en have i gammel stil, som har fået lov til at bevare det oprindelige 1800-tals præg; en type man nu ser meget sjældent, selv ikke i de magrere (evt. fattigere) egne af landet.



Æblehaven i forfald



Haralds og Kristines have i oktober 1973. Elmelysthus i baggrunden, solur i rundt Vinca-bed forrest

En velholdt landbohave af denne art, beliggende på Højby Lyng i Odsherred blev "registreret" i 1973 og gennemfotograferet. Af en 1800-tals-have var den spartansk udstyret. Den manglede både nøddegang, flagstang og udsigtshøj i hjørnet. Men blomsterfloret var overvældende langs hus og hæk, en bred række af fyldte påskeliljer sås der næppe mage til i mange miles omkreds, og den brunrøde Primula variabilis-form, "aurikkel" kaldt, lidt misvisende, stod som en kantplante overalt. Frugttræerne var gamle og nøgenstammede højt op, men sortimentet stort ligesom i frugtbuskarter. Plænerne blev naturligvis slået med le, og det runde elmelysthus var sommeren igennem lige så jævnt og fint i sine klippede flader som græsset. En midtpunktsfigur savnedes heller ikke. Det havde været en syreballon på en stang, men nu var der kommet et nok så moderne solur på en lav cementsokkel, placeret midt i et rundt bed med vinka og brogetbladede skvalderkål.

I 1975 døde det gamle ægtepar, huset blev revet ned og grunden udbudt til salg til sommerhusgrunde. Disse er endnu ikke blevet bebygget, så arealet har været helt overladt til sig selv med de følger som vi i grove træk kender, yderligere forværret ved at mange af stauderne og løgvæksterne er blevet fjernet, evt. stjålet.



Otte år senere er elmelysthuset vokset sammen til krat, sokkelen til soluret anes allerforrest. Gyldenris til venstre

Følgende planter er dog blevet levnet og har indtil sommeren 1981 overlevet også konkurrencen fra ukrudtet: *Vinca minor* og *Aegopodium podagraria* 'Variegatum' i det runde solur-bed. *Aconitum variegatum*, *Hemerocallis fulva*, *Petasites hybridus*, *Chrysanthemum lacustre* og *serotinum* (= *C. maximum* og *uliginosum*), *Solidago hybrida*, *Digitalis purpurea*, *Montbretia* (*Crocsmia crocosmiiflora*) spredt i det høje græs. Af buske *Spiraea douglasii*, *Philadelphus coronaria*, foruden ribs, solbær, stikkelsbær og hindbær. Endelig har de fleste frugttræer overlevet; men som det ses af billedet er store grenpartier døde og faldet ned. Elmelysthuset er forvandlet til et tæt krat. Kun tjørnehækken ud mod vejen er blevet klippet, for det forlanger grundejerforeningen.

Johan Lange

## BOGANMELDELSER

Ole Højrup

Stald- og havefolk. Herregårdsliv 3

Beretninger fra århundredeskiftet. Nationalmuseet 1981

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) har i 40 år indsamlet beretninger om dagligt liv fra forskellige kulturmiljøer i Danmark.

Under redaktion af Ole Højrup er Nationalmuseet i 1980 begyndt en serie på ialt 8 bind om herregårdslivet, som det udfoldede sig i arbejde og fest fra 1880 til 1920.

STALD- OG HAVEFOLK er det tredje bind i denne serie, hvor meddelernes beretninger om arbejdet ved herregårdens landbrug og gartneri er samlet, illustreret med samtidige fotografier og tegninger til støtte for læserens indlevelsessevne i denne svundne tid.

Staldens og havens folk, husdyrenes vogtere og herregårdens bygnings- og industriarbejdere kommer her til orde i deres syn på eget og andres arbejde og betydning, i et fællesskab på godt og ondt i det lille samfund, en herregård udgjorde.

Via meddelernes vekslende fortællertalent og sum af personlige tildragelser føres læseren rundt i landet, til herregårdssamfund af ret forskellig størrelse og karakter, præget af de naturgivne forudsætninger, den kulturhistoriske tradition og herskabernes personlighed.

I denne forbindelse er det især interessant, hvad tidligere herregårdsgartnere, havemænd og lugekoner mindes fra denne glansperiode i herregårdshavernes historie.

"Dengang var det en almindelig mening, at skulle man lære gartneri, skulle man på en herregård", skriver tidligere gartnererelev Christian Larsen, "det var jo der, de pæne haver var". I de fleste af disse "pæne haver" var der nemlig det overskud af penge, kultur og billig, loyal arbejdskraft, der skal til for at renyrke, forfine og videreudvikle en kunstart, uden idelig skelen til rentable driftsformer. Det betød gode og alsidige læresteder for unge gartnererelev og en art socialt underhold for herregårdssamfundets gamle, der efter måske et langt livs slid på avlsgården kunne beskæftiges ved lettere havearbejde.

Den særlige stilling gartneren og hans folk indtog på herregården præger mange af beretningerne. Gartneren var en veluddannet mand, der kunne omgås skovrideren og forvalteren og ikke mindst godsejerfamilien. Selv om det kun er én gartnererelev, der kan berette om hvor-

dan han halede godsejeren op af Gudenåen en frostklar vinteraften, betød arbejdets særlige karakter i haven og gartneriet en tættere daglig kontakt til hovedhusets beboere end tilfældet var for andre af herregårdens ansatte. Gartneren kom i stuerne for at skifte blomsterarrangementer og pynte bordene, bragte årstidens frugt og grøntsager til køkkenet og skulle, i modsætning til avlsgårdens folk, ikke først og fremmest skaffe et indtægtsmæssigt overskud, men skabe en smuk og værdig ramme om godsejerens bolig.

I STALD- OG HAVEFOLK danner summen af forskellige personlige indtryk og opfattelser, videregivet af mennesker med et langt livs eftertanke bag sig, et andet, nyt og mere autentisk billede af livsvilkår, menneskesyn og social indstilling. Læseren lytter til fortælleren og fornemmer den gode meddelers små sidespring og glimt i øjet der gør samværet vedkommende og oplevelsesrigt.

"Nu har jeg gjort det, så godt som jeg formår, og jeg siger tak for tilliden. Jeg har haft det rart og nyttigt ved at gennemgå hele min livsbane. Alle de fejl man har begået i sin ungdom, og som man dengang ikke kunne se, dem har man nu bedre øje for, og jeg tror, man har godt af at se sine fejl". Nicolai Hansen, herregårdsgartner.

Thomas Ratjen

Steen Estvad Petersen

Danske herregårde. Bygninger - haver - landskaber  
458 s. ill. + bilag. Selskabet for bygnings- og landskabskultur

I kommission hos Nordisk Boghandel, Østergade 16, 1100 Kbh. K.

Arkitekt Steen Estvad Petersen har valgt at give sin bog samme format og udseende som bogen Herregården i kulturlandskabet fra 1976, men mens den første bog var en kærlighedserklæring til de danske herregårde og herregårdslandskaberne, er bog nr. 2 en videnskabelig afhandling, et resultat af en forskningsopgave udført under et akademiadjunktur d.v.s. et treårigt forskerstipendium.

Steen Estvad påpeger i sin første bog, at der i herregårdene og deres omgivelser rummes en delvis upåagtet og ukendt kulturarv, der trues af forfald og opløsning, og som det er på tide at få registreret eller inventeret, og det er, hvad han har arbejdet med under sit adjunktur.

Inventeringen er nu publiceret i en omfattende rapport, der omfatter de fysiske elementer i herregårdslandskabet d.v.s. bygnings- og landskabskunst og jordtilliggende.

Der er omtalt 869 gårde, eller gårde over 20 tønder hartkorn fortrinsvis hoved- og sædegårde samt alle gårde over 150 hektar, som har enten bygnings- eller landskabsmæssig interesse.

Rapporten er bygget op amtsvis og derefter kommune for kommune fra nord til syd. Gårdene har hver et nummer, og beskrivelsen er delt

op i en bygningsbeskrivelse og en landskabsbeskrivelse. Disse må, når der er tale om så mange, blive ret korte og summariske. Til hver beskrivelse hører en lille situationplanskitse og jævnligt et sort-hvidt fotografi. Der er i beskrivelsen benyttet en del forkortelser og fagudtryk som kræver en grundig gennemlæsning af indledningen, men inventeringen giver et kort og klart indtryk af de enkelte ejendommers situation.

I et følgende afsnit er nogle af oplysningerne sat op i skemaform, derefter følger en konklusion, i hvilken forfatteren når frem til, at haverne er det mest truede element i helhederne - hovedbygninger, -avlsgårde-, indbo og jordtilliggende, og han giver eksempler på, hvordan det sker. I konklusionen redegøres ligeledes for de problemer, der er i forbindelse med vedligeholdelsen af fredede bygninger, hvor f.eks. tilskud selv fra staten indkomstbeskattes, og det er ikke kun de fredede herregårdsmiljøer, der har problemer, også den store gruppe af mere anonyme herregårde er truet, formuebeskatning og generationsskifte-afgifter kan tvinge familier til at splitte et tidligere harmonisk hele.

Steen Estvad forsøger at opstille en bevaringsmodel, som han har betegnet "et fredningsfideicommiss", en spændende fremtidsmodel, hvis realisering burde undersøges nærmere.

Inventeringen slutter med en ligeledes amtsvis summarisk gennemgang af særlig interessante eller truede ejendomme, herunder ejendomme med emner for senere undersøgelser og ejendomme med særlige, landskabelige værdier. En god oversigt.

Rapportens sidste 150 sider rummer bidrag fra andre. Først en artikel om herregårdenes problematik set ud fra en ejers synspunkt, derefter 4 skoleprojekter, arkitekt Bente Hammers undersøgelse af barokhaven på herregården Dronninglund, tre arkitektstuderendes bygningsarkæologiske og arkitekturhistoriske undersøgelser af Turebyholms hovedbygning og have, en registrering og projektforslag til herregården Svanholm, et afgangprojekt om produktionsbygninger ved Jomfruens Egede og endelig en meget omfattende bibliografi om bygnings- og landskabskunst på danske herregårde.

Et engelsk summary må også nævnes.

Allerbagest i bogen er indlagt 4 grundkort dækkende Danmark i 1:300.000. Herpå er indtegnet herregårdenes jordtilliggende. En illustrering af, hvor store arealer det drejer sig om, når man taler om herregårdslandskaber, et bilagsmateriale som er af utrolig vigtighed.

Bogen er som det fremgår af ovenstående ikke en underholdningsroman eller et farverigt billedværk som så mange værker om herregårde. Den er et koncentreret opslagsværk for offentlige myndigheder, kommissioner, foreninger, nævn og udvalg samt læreanstalter og et debatindlæg i tidens debat om landets skattepolitik og ejendomsforhold.

Jette Abel

## INDHOLDSOVERSIGT

|                                                                                |    |
|--------------------------------------------------------------------------------|----|
| Christian Jørgensen: Krenkerup have indtil 1905 . . . . .                      | 7  |
| Annie Christensen: C. C. L. Hirschfeld og Fredensborg . . . . .                | 23 |
| Annie Christensen: Frederik V's hobby: Haven ved Fredensborg<br>slot . . . . . | 35 |
| Aage Andersen: En gartnerslægt gennem 100 år . . . . .                         | 51 |
| Små meddelelser . . . . .                                                      | 61 |
| Min barndomshave . . . . .                                                     | 61 |
| En have på Haraldsvej, Højby Lyng . . . . .                                    | 65 |
| Boganmeldelser . . . . .                                                       | 68 |